

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο του βιβλίου είναι η ιστορία της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης της Αθήνας, δηλαδή των ιδιοκτητών μικρών μονάδων στον χώρο του λιανικού εμπορίου, της βιοτεχνίας και της παροχής υπηρεσιών, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και τις πρώτες του 20ού. Πρόκειται για μια ιστορία που τη συνθέτουν στοιχεία ετερόκλητα: η πυρκαγιά της παλιάς αγοράς το 1884 και τα Ευαγγελικά το 1901, οι ευκαιρίες να ξεκινήσει κανείς τη δική του δουλειά σε μια πόλη που ολοένα και μεγάλωνε, η υψηλή «θνησιμότητα» των μικροεπιχειρήσεων, οι προστάτες άγιοι των «συντεχνιών» και τα τσιμπούσια στην εξοχή την ημέρα του εορτασμού τους, οι πιάτσες των καταστημάτων και η διασπορά τους στην πόλη, τα βεγγαλικά που έριχναν οι καταστηματάρχες όταν υποδέχονταν προεκλογικά τον δήμαρχο Μερκούρη, οι ήχοι της μαζούρκας στους «οικογενειακούς χορούς», το κύμα κοπής των μουστακιών μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η περιφρούρηση της «αξιοπρέπειας» των νοικοκυραίων, η καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας και οι διατιμήσεις, οι απεργίες των αρτοποιιών και οι διαμαρτυρίες των αμαξάδων ενάντια στα αυτοκίνητα. Το νήμα που μας καθοδηγεί στην πορεία μας είναι η ανάδειξη των όρων ύπαρξης και συγκρότησης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και του τρόπου που αυτοί οι όροι άλλαζαν κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου.

Ένα μεγάλο κομμάτι της μελέτης αφορά τη συλλογική οργάνωση των επαγγελματιών και τη δράση που ανέπτυσαν μέσα από τα σωματεία τους. Με δεδομένες και τις διαθεσιμότητες των πηγών, πρόκειται για μια επιλογή αναπόφευκτη για όποιον αναζητά τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι δημιουργούν συλλογικά την ιστορία τους. Είναι αναμενόμενο ότι τα πρώτα βήματα της έρευνας σ' ένα νέο αντικείμενο θα αφορούν τις πλέον ορατές πλευρές του – δηλαδή, στην περίπτωση της κοινωνικής ιστορίας, εκείνες που συνδέονται περισσότερο με τη θεσμική υπόστασή του (σωματεία). Είθισται να τονίζονται οι απώλειες και οι μονομέρειες

που συνεπάγεται μια τέτοια οπτική – ως μην ξεχνάμε, όμως, και εκείνες που οφείλονται στη (συχνή) απουσία της.

Σε κάθε περίπτωση, επιχείρησα να εξισορροπήσω την εστίαση της έρευνας στα σωματεία αναλύοντας και άλλες πλευρές της εμπειρίας των μαγαζατόρων και των βιοτεχνών: την εργασία και τη «διεύθυνση» μιας μικροεπιχείρησης, τη σχέση τους με τον χώρο της πόλης, την ενσωμάτωσή τους στο πολιτικό σύστημα, τον τρόπο με τον οποίο κινούνταν στο δίπολο αστικής και λαϊκής κουλτούρας. Έτσι, οι επαγγελματίες αναδεικνύονται σε υποκειμένα της ιστορίας εντασσόμενοι σε διαφόρων ειδών συλλογικότητες ή αναπτύσσοντας κοινές συμπεριφορές: επιμένοντας στην ανεξάρτητη απασχόληση και αξιοποιώντας τις δομές που επέτρεπαν την εκτεταμένη αναπαραγωγή της ως μοντέλου οργάνωσης της παραγωγής και της διανομής· οργανώνοντας συνοικιακά πιστωτικά δίκτυα και συνιστώντας σημείο αναφοράς στη γειτονιά· λειτουργώντας συχνά ως κομματάρχες στο εσωτερικό των ποικίλων κοινοτήτων της πόλης· προβάλλοντας (οι μικροαστοί πατριάρχες) αντίσταση στους μετασχηματισμούς των έμφυλων σχέσεων· στηρίζοντας ως κοινό νεωτερισμούς όπως ο «εξευγενισμός» του θεάτρου σκιών.

Η ορολογία

Ο όρος «μικροαστός» έχει συσσωρεύσει πολλές υποτιμητικές χρήσεις, ήδη από την πρώτη του εμφάνιση ως *petit bourgeois* στη Γαλλία του 19ου αιώνα, όταν στο επίκεντρό της βρισκόταν η μίμηση των φερσιμάτων των αστών – κάτι που, εκ των πραγμάτων, οδηγούσε σε παραφθορές.¹ Κατά κανόνα, για τους μαρξιστές, ο μικροαστός αποτέλεσε την αρνητική εικόνα ενός ιδεατού προλετάριου: για μικροαστισμό εγκαλείται ο «μη συνειδητοποιημένος» εργάτης, του οποίου οι επιλογές προσδιορίζονται περισσότερο από βλέψεις κοινωνικής ανόδου και την εξυπηρέτηση στενά ατομικών/οικογενειακών συμφερόντων, καθώς δεν διαθέτει μια ευρύτερη και συλλογική αντίληψη των συμφερόντων και της θέσης του.² Η επικρατούσα σήμερα εκδοχή συνδέεται με έναν «πολιτισμικό μοντερνισμό», στα

¹ Geoffrey Crossick και Heinz-Gerhard Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914*, Λονδίνο 1995, σ. 135-136 και 191.

² Ταυτίζεται, επιπλέον, τουλάχιστον από την εποχή της 18ης Μαρμαίρ του Λονδοβίκου Βοναπάρτη, με πολιτικές αυταπάτες και έναν περιορισμένο ορίζοντα ριζοσπαστισμού.

πλαίσια του οποίου ο μικροαστισμός έχει αναδειχθεί σε συνώνυμο του κομπορμισμού, της συμβατικότητας και του συντηρητισμού σε συμπεριφορές και ηθική.³

Προτιμήσαμε, παρ' όλ' αυτά, να κάνουμε λόγο για «μικροαστούς» αντί για «μεσαία στρώματα/τάξεις», έναν όρο που επίσης έχει επενδυθεί με ποικίλα νοήματα, φέρει ίσο αν όχι μεγαλύτερο πολιτικό φορτίο⁴ και επιπλέον χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ασάφεια. Σε τελευταία ανάλυση, οι «μικροαστοί» έχουν να επιδείξουν μια σταδιοδρομία στην κοινωνική θεωρία⁵ ανεξάρτητη από τους όρους που αναπτύχθηκαν γι' αυτούς σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό (*lower middle class*, *Mittelstand*, *classes moyennes* και *petite bourgeoisie*, *ceti medi* και *piccola borghesia*). Αντίθετα, η έννοια της μεσότητας δεν έχει συνδεθεί με την ίδια κοινωνική κατηγορία σε κάθε χώρα. Όσο για τον ιθαγενή όρο «νοικοκυραίοι» που επιλέξαμε για τον τίτλο του βιβλίου, η έντονη πολιτική και ηθική φόρτισή του και η ασάφειά του ως προς την κοινωνική κατηγορία στην οποία αναφέρεται λειτουργούν αποτρεπτικά για τη συστηματική χρήση του.

Υποθετώντας τη διάκριση του Πουλαντζά, θα κάνουμε λόγο για «παραδοσιακή» και «νέα» μικροαστική τάξη, με την πρώτη να αναφέρεται στους ιδιοκτήτες μαγαζιών και βιοτεχνιών και τη δεύτερη σε τμήματα της διανοητικής μισθωτής εργασίας και των ελεύθερων επαγγελματιών. Συχνά όμως, για λόγους ευκολίας, θα μιλάμε για «μικροαστούς» εννοώντας την «παραδοσιακή» μερίδα τους. Θα χρησιμοποιήσουμε επίσης δύο άλλους όρους όταν θα αναφερόμαστε πιο στενά στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη: τον όρο «επαγγελματίες», που χρησιμοποιείται από τους ίδιους ήδη από τη δεκαετία του 1910 κ.ε., και τον όρο «καταστηματαρχες», εννοώντας όχι μόνο τους μαγαζάτορες αλλά και τους βιοτέχνες, όπως συνέβαινε κατά την υπό εξέταση περίοδο.

³ Όχι εντελώς άδικα, αν κρίνουμε από τα ευρήματα του Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα 2002, σ. 389-391 κ.α., για το γούστο και τις αντιλήψεις της «παρακμάζουσας μικροαστικής τάξης» των τεχνιτών και των μικρεμπόρων στη μεταπολεμική Γαλλία.

⁴ Όπως έχουν δείξει μελέτες όπως του Dror Wahrman, *Imagining the middle class. The political representation of class in Britain, c. 1780-1840*, Καίμπριτζ 1995.

⁵ Εμβληματικές είναι οι μελέτες του Νίκου Πουλαντζά (*Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα ³1985 και *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Αθήνα ²1990), και του Erik Olin Wright (*Class, Crisis and the State*, Λονδίνο 1978· *Classes*, Νέα Υόρκη 1985, κ.ά.).

Ο χώρος και ο χρόνος

Πολλά από τα ζητήματα που πραγματευόμαστε τίθενται και επιλύονται στο εθνικό επίπεδο, ενώ έχουμε την αίσθηση ότι πολλά από τα πορίσματά μας ισχύουν για όλη τη χώρα: το βασικό πλαίσιο αναφοράς μας όμως θα είναι η Αθήνα. Η εστίαση στην πόλη παρέχει ένα στέρεο έδαφος για την κοινωνική ιστορία, ενώ διευκολύνει την ανάδειξη του χώρου ως σημαντικής διάστασης των κοινωνικών φαινομένων.

Στην Αθήνα, της οποίας η πληθυσμιακή και πολιτική βαρύτητα αυξάνεται ακριβώς την εποχή που μελετάμε, και της οποίας η ανάπτυξη αποτέλεσε το υπόβαθρο για τη δημιουργία εκτεταμένων μικροαστικών στρωμάτων, θα αναφερθούμε στο πρώτο κεφάλαιο. Εδώ θα επισημάνουμε τι σήμαινε για τους καταστηματαρχες της το να ζουν στην πρωτεύουσα και μεγαλύτερη πόλη του κράτους. Έχει υποστηριχθεί ότι η θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία διαφέρει ανάλογα με το μέγεθος της πόλης όπου ζουν: στις μικρές πόλεις, οι καταστηματαρχες αποτελούν σημαντικούς παράγοντες της τοπικής κοινωνίας, διατηρούν έναν υψηλό βαθμό ελέγχου σε μια προσωποποιημένη αγορά και απολαμβάνουν μεγαλύτερη σταθερότητα· στις μεγάλες πόλεις, οι απειλές που αντιμετωπίζουν είναι μεγαλύτερες, ενώ ο τοπικός (οικονομικά και πολιτισμικά) ορίζοντάς τους φαντάζει πιο στενός.⁶ Η πληθωρική παρουσία στην Αθήνα αστών απ' όλη την Ανατολική Μεσόγειο και μικροαστών της διανοητικής εργασίας (που τοποθετούνταν στην κοινωνική ιεραρχία πιο ψηλά από τους μικροαστούς της μικροεπιχείρησης, αν κρίνουμε από το ότι οι πρώτοι συμπεριλαμβάνονταν πάντοτε στη «μεσαία τάξη»), ενώ οι δεύτεροι συνήθως όχι) άφηνε για τους επαγγελματίες μια χαμηλότερη θέση στην κοινωνική κλίμακα, στο εσωτερικό (με μάλλον λίγες αμφισημίες) του «εργατικού λαού».

Δεύτερον, η εγγύτητα των Αθηναίων στην κεντρική πολιτική εξουσία έκανε να μη μοιάζουν μάταιες οι κινητοποιήσεις για ζητήματα εθνικής εμβέλειας κι αυτό προσδιόριζε τη συλλογική δράση και της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης.

Τέλος, η αμεσότερη επαφή των λαϊκών τάξεων της Αθήνας με εισαγόμενα πολιτισμικά και ιδεολογικά ρεύματα τροφοδοτούσε κάποτε συντηρητικές αναδιπλώσεις, ενίσχυε σε γενικές γραμμές τη συνείδηση της

⁶ Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe*, ό.π., σ. 114.

Η περιοχή της πλατείας Συντάγματος γύρω στα 1865: τα Ανάκτορα δεσπίζουν.
Φωτογραφία του Δημήτριου Κωνσταντίνου (© Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου
Μπενάκη [κωδ.: ΦΑ.1.33])

διαφοράς από την αστική τάξη, αλλά εν τέλει διαμόρφωνε υποδοχές και επηρέαζε σοβαρά τους αποδέκτες της.

Τα χρονικά όρια της μελέτης καθορίστηκαν από έναν συνδυασμό των διαθέσιμων πηγών με εκτιμήσεις για την περιοδολόγηση του αντικειμένου μας. Κατά τη δεκαετία του 1880 πυκνώνουν φαινόμενα που μελετάμε (όπως η ίδρυση επαγγελματικών σωματείων ή η εξάπλωση της αστικής αποκριάτικης κουλτούρας) και οι πηγές μας πληθαίνουν (ο χαρακτήρας των εφημερίδων αλλάζει, ενώ το 1879 αποτελεί την αφετηρία για το αρχαιολογικό υλικό που συγκεντρώσαμε). Το συμβατικό όριο του 1880 υποστηρίζεται επίσης από τον μετασχηματισμό του φορολογικού συστήματος και την επανέναρξη του εξωτερικού δανεισμού (1878-1880), εξέλιξη που τροφοδότησε τη διαμαρτυρία των λαϊκών τάξεων των πόλεων, ανάμεσά τους και των επαγγελματιών.

Όσον αφορά το ύστερο χρονικό όριο της μελέτης, ορθότερο θα ήταν ίσως να είχαμε περιοριστεί στην περίοδο μέχρι το 1910/14, χρόνια στα οποία σημειώνεται η σημαντικότερη τομή για την ιστορία που αφηγούμαστε: τότε τοποθετείται όχι μόνο η αλλαγή του γεωγραφικού πλαισίου αναφοράς, με τον διπλασιασμό της χώρας, ή η απαρχή ενός νέου κομματικού συστήματος, αλλά και η διάσπαση του μορφώματος των «συντεχνιών» και η αλλαγή του θεσμικού και πολιτικού πλαισίου (υποβαθμίζεται η κυρίαρχη μέχρι τότε προβληματική περί φόρων και πελατειακών σχέσεων, ξεκινά η κρατική παρέμβαση σε σφαίρες όπως οι εργασιακές σχέσεις και οι τιμές στην αγορά). Προτιμήσαμε όμως να συμπεριλάβουμε στην έρευνά μας την ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της ΓΣΕΒΕ, του μικροαστικού ταξικού πόλου που αναδύθηκε στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920. Όχι για να δομήσουμε τελεολογικά την αφήγησή μας ως την ιστορία της πορείας της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης προς τη συγκρότησή της: άλλωστε, οι τάξεις, όπως συγκροτούνται έτσι και αποδιαρθρώνονται. Βασικό κριτήριο ήταν –πέρα από το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η εν λόγω συγκρότηση καθαυτή– ότι γύρω από την ΓΣΕΒΕ παρήχθη ένα αξιόλογο σώμα υλικού που χρησιμοποιήσαμε σε διάφορα σημεία της δουλειάς μας.⁷

Οι μικροαστοί στην ελληνική ιστοριογραφία

Η ερμηνεία διάφορων χαρακτηριστικών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού έχει βασιστεί κατά κόρον στη δεσπόζουσα θέση της μικροϊδιοκτησίας στην κοινωνική δομή του. Πιο χαρακτηριστικές, ίσως, είναι

⁷ Ενδεχομένως, το 1927-29 να έστεκε καλύτερα ως ύστερο χρονικό όριο: η γενική απεργία των επαγγελματιών το 1927 φαίνεται ότι αποτέλεσε την κορύφωση της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης, ενώ η σταθεροποίηση του νομίσματος το 1927-28 δημιούργησε σοβαρά προβλήματα επιβίωσης στις μικροεπιχειρήσεις, ήδη πριν την κρίση του 1929. Πάντως, ως το 1925, είχε επαρκώς αναπτυχθεί το φάσμα δραστηριοτήτων των επαγγελματιών οργανώσεων και των απόψεων στο εσωτερικό τους, ενώ η δικτατορία του Πάγκαλου στη συνέχεια καθιστά προβληματική την ανίχνευσή τους στον βαθμό που δυσχέρανε όχι μόνο τη δημόσια διατύπωσή τους αλλά και τη δράση των σωματείων (όπως προκύπτει, π.χ., από το βιβλίο πρακτικών των συνελεύσεων της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών Αθήνας). Το 1925, επίσης, ιδρύθηκαν αυτοτελή επαγγελματικά και βιοτεχνικά επιμελητήρια: το κράτος αναγνώριζε ότι είχε συγκροτηθεί ένας διακριτός ταξικός πόλος.

οι αναλύσεις εμβληματικών μορφών της μεταπολιτευτικής διανόησης, όπως ο Τσουκαλάς και ο Ελεφάντης, σχετικά με την κυριαρχία των πελατειακών σχέσεων, το υπερτροφικό κράτος-εργοδότη, τον λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ, κ.λπ. ως φαινομένων που σχετίζονται με την πληθωρική παρουσία του μικροαστισμού.⁸ Πιο πρόσφατη εκδοχή τους οι «αντιπαροχές» στα μικροαστικά στρώματα, που κατά τον Δερτιλή δίνονταν ως αντιστάθμισμα για την υπερφορολόγησή τους, και οι οποίες ευθύνονται για παθολογικές καταστάσεις της ελληνικής κοινωνίας όπως η διόγκωση της δημοσιούπαλληλίας, οι καταπατήσεις γης, η παραοικονομία και τα συντεχνιακά μικροπρονόμια.⁹

Πρόκειται για μια συζήτηση (ακαδημαϊκή και πολιτική) που έχει εκπνεύσει, όσον αφορά τόσο την ένταση της διεξαγωγής της όσο και την ευρύτητα του ακροατηρίου που κινητοποιεί. Άφησε όμως πίσω της βεβαιότητες και παγιωμένες αντιλήψεις που δεν θα ήταν άσκοπο να κλωνιστούν. Προτιμήσαμε πάντως, αντί για την απευθείας αντιπαράθεση με ορισμένες από τις απόψεις που αποδίδουν στην ελληνική κοινωνία έναν γενικευμένο μικροαστισμό, να διατηρήσουμε υπόγειο τον διάλογο με τις παραπάνω απόψεις εκτιμώντας ότι πιο παραγωγική θα ήταν η επικέντρωση στη συγκεκριμένη ανάλυση των μικροαστικών στρωμάτων.

Μπορεί να διακρίνει κανείς ακόμα τρεις συζητήσεις μεταξύ ελλήνων ιστορικών, στις οποίες οι μικροαστοί παίζουν κάποιο ρόλο σε ευρύτερα ερμηνευτικά σχήματα που αφορούν σαφέστερα την περίοδο που μας απασχολεί ή τον Μεσοπόλεμο. Πρώτον, στις μελέτες για την εκβιομηχάνιση, κοινή είναι η διαπίστωση ότι η αντοχή της βιοτεχνίας

⁸ Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Αθήνα 1991· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1977· του ίδιου, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981· του ίδιου, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1986 (όπου η έμφαση μετατοπίζεται από την κοινωνική δομή στον «διάχυτο ιδεολογικό μικροαστισμό»: σ. 285). Την «ιδεολογική κυριαρχία» των μικροαστικών στρωμάτων και τις συνέπειές της για την πολιτική και κοινωνική ζωή χρησιμοποιεί ως ερμηνευτικό κλειδί ο Άλκης Ρήγος, *Η Β' ελληνική δημοκρατία 1924-1935*, Αθήνα 1988, σ. 159, 165, 174-175, κ.α. Για τη «συζήτηση για τον εκσυγχρονισμό» εν γένει, βλ. την εύστοχη παρουσίασή της από τον Αντώνη Λιάκο, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα θέματα* 76-77 (2001), σ. 79-81.

⁹ Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 1993, σ. 95-102.

παρενέβαλε σημαντικά εμπόδια στην ανάπτυξη βιομηχανικών μονάδων: όπως το θέτει ο Τσοτσορός, οι μονάδες-νάνοι της απλής εμπορευματικής παραγωγής ανταγωνίζονταν στην ίδια αγορά τις μεγάλες μονάδες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τελικά κυριαρχούσαν, συντελώντας έτσι στην καθήλωση της οικονομικής ανάπτυξης.¹⁰ Αυτό που επισημαίνει ο Χατζηιωσήφ είναι ότι για την αδυναμία της βιομηχανίας να δημιουργήσει έναν θετικό για την ίδια καταμερισμό εργασίας με τη βιοτεχνία (εκτοπίζοντάς την σε άλλες φάσεις της παραγωγής του ίδιου τελικού προϊόντος) ευθύνονταν όχι μόνο οι επενδυτικές στρατηγικές των ελλήνων κεφαλαιούχων ή πολιτισμικοί παράγοντες που συνέβαλλαν στην αρνητική αντιμετώπιση της συσσώρευσης κεφαλαίου από την ελληνική κοινωνία, αλλά και η πολιτική ισχύς των μικροϊδιοκτητών στο καθεστώς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας: «η διά των πολιτικών συνεπειών της καθολικής ψηφοφορίας κατοχύρωση της μικρής παραγωγικής μονάδας» απέτρεψε τις οικονομικές και πολιτισμικές κατακτήσεις άλλων κοινωνιών, αλλά και το ανθρώπινο κόστος που πλήρωσαν γι' αυτές.¹¹

Η βιοτεχνία, πάντως, λίγο έχει μελετηθεί καθαυτή.¹² Στις μελέτες για τον δευτερογενή τομέα, οι μικρές μονάδες κάνουν την εμφάνισή τους βασικά σε σχέση με τις αντιστάσεις που πρόβαλαν στην επικράτηση των μεγάλων. Εξαιρούνται εκ των πραγμάτων μελέτες που εστιάζουν στην εργασία και όπου βιομηχανία και βιοτεχνία συνήθως συνεξετάζονται.¹³ Πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι η Αγριαντώνη¹⁴ περιοδολογώντας την

¹⁰ Στάθης Τσοτσορός, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τ. Α', Αθήνα 1993, σ. 16-19, κ.α.

¹¹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 43 κ.ε., 406-407, και 370 κ.ε. (παράθεμα: σ. 371).

¹² Εννοούμε σε ιστορικά και όχι λαογραφικά πλαίσια: Γιώργος Παρμενίδης και Ευφροσύνη Χ. Ρούπα, *Το αστικό έπιπλο στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα 2003· Στέλιος Παπαδόπουλος, *Η χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο 1900-1975 κατά τις προφορικές μαρτυρίες των χαλκοργών*, Ναύπλιο 1982.

¹³ Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987· του ιδίου, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα 1995· Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα 2002.

¹⁴ Από την πρώτη της μελέτη (*Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 340, καθώς και σ. 207-208) μέχρι τις πιο πρόσφατες («Βιομηχανία», στο: Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 226-228, βλ. και σ. 221-222).

Υποδηματοποιός με τον παραγιό του, γύρω στα 1900
(Προσωπική συλλογή Μάνου Χαριτάτου)

ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα συμπεριλαμβάνει τις εξελίξεις στις μικρές μονάδες, αναδεικνύοντας τα έτη 1890-1905 ως περίοδο αδιεύρυνσης του χώρου της μεταποίησης) με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας.

Δεύτερον, τη δεκαετία του 1990 δημοσιεύτηκαν μελέτες για την εργατική τάξη στον Μεσοπόλεμο που, πέρα από τις σημαντικές διαφορές τους, συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι στις ελληνικές πόλεις ζούσε ένα πλήθος φτωχών που δεν μπορούν να καταταχτούν σε ένα βιομηχανικού τύπου προλεταριάτο, καθώς οι παραγωγικές δομές του δευτερογενούς τομέα αδυνατούσαν να τους απορροφήσουν, και αυτοί αυτοαπασχολούνταν (ως πλανόδιοι έμποροι, περιστασιακοί υπεργολάβοι, κατ' οίκον εργαζόμενοι ή ιδιοκτήτες μικροσκοπικών εργαστηρίων ή μικρομάγαζων) ή κινούνταν μεταξύ μισθωτής εργασίας, υποαπασχόλησης και αυτοαπασχόλησης.¹⁵ Η «φτωχολογιά» του Πιζάνια και του Σεφεριάδη, η «κοινωνική κατηγορία χωρίς όνομα» του Λιάκου, το «περιστασιακό προλεταριάτο» της Λεοντίδου εννοιολογήθηκε με ποικίλους τρόπους. Συνδέθηκε με τη θεωρία του E. O. Wright για τις «αντιφατικές ταξικές θέσεις» με την εκτεταμένη αναπαραγωγή της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε καπιταλιστικές συνθήκες (είτε σε σύγκρουση είτε σε οργανική σύνδεση με αυτές)· με τον άτυπο τομέα, του οποίου η πληθωρική παρουσία χαρακτηρίζει τις χώρες της περιφέρειας και ημιπεριφέρειας· με την τάση να παίρνει η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο έμμεσες μορφές, καθώς η συγκέντρωση από τα νοικοκυριά εισοδημάτων από διάφορες πηγές συμβάλλει στη μείωση του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (και άρα του εργατικού κόστους συνολικά)· με τη διαμόρφωση στρατηγικών επιβίωσης από οικογένειες ανθρώπων που εγκραθιστάμενοι στις πόλεις αντιστάθηκαν επιτυχημένα στην προλεταριοποίησή τους επιδιώκοντας το ιδανικό της οικογενειακής αυτοτέλειας.

Στο επίκεντρο των ερμηνειών βρίσκεται η σχέση αυτού του «κοινωνικού μορφώματος» με την εργατική τάξη, ωστόσο δεν μπορεί παρά να τίθεται και το ζήτημα της διάκρισής του από τους μικροαστούς. Λιγότερο από τον Λιάκο, ο οποίος θεωρεί μάλλον δεδομένο ότι η βιοτεχνία και τα μικρομάγαζα ανήκουν στην «κατηγορία χωρίς όνομα». Πιο ρητά από

¹⁵ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993· Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα 1993· Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σ' ένα παλιό θέμα», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 6 (1995), σ. 9-78. Βλ. και Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα 1989. Για τα βρετανικά παράλληλα, βλ. John Benson, *The penny capitalists. A study of nineteenth-century working-class entrepreneurs*, Δουβλίνο 1983.

τον Πιζάνια, ο οποίος αρκείται στο κριτήριο της «σταθερής επαγγελματικής και κοινωνικής εγκατάστασης» των μικροαστών, σε αντίθεση με την ανέμη κίνηση της φτωχολογιάς. Τη διάκριση από τους μικροαστούς επιχειρεί και ο Σεφεριάδης, ο οποίος τονίζει το χαμηλό εισόδημα της πλειονότητας των «ατομικώς εργαζομένων» και εκτιμά ότι το κριτήριο της ιδιοκτησίας δεν αρκεί όταν πρόκειται για μια «τρύπα».¹⁶

Ο Πιζάνιας, στα πλαίσια της αντίληψής του για τη «λαϊκή διάχυση», έχει την τάση να τεντώνει όσες ενδείξεις υποδηλώνουν ένα θόλωμα των ορίων στο εσωτερικό των υπάλληλων τάξεων, υποτιμώντας τα μεγέθη, την εμβέλεια και την ελκτική δύναμη των πυρήνων γύρω από τους οποίους συγκροτούνταν ταξικοί πόλοι. Για παράδειγμα, το ότι πλανόδιοι συμμετείχαν στο σωματείο των μανάβηδων του Πειραιά στα 1920 –κάτι που βέβαια δεν αποτελούσε τον κανόνα– δεν υποδηλώνει τόσο τη «λαϊκή διάχυση» (η οποία με τους όρους που τη θέτει ο Πιζάνιας θα έπρεπε να εκφράζεται με την απουσία σωματείων) όσο την έλξη που ασκεί ο μικροαστικός πόλος την περίοδο της συγκρότησής του σε ανθρώπους που έχουν στοιχειωδώς σταθερή σχέση με το επάγγελμα. Όσον αφορά το επιχείρημα της επαγγελματικής και γεωγραφικής κινητικότητας ως καταστατικής συνθήκης της φτωχολογιάς και ειδοποιού διαφοράς της από τους μικροαστούς, κατ' αρχάς είναι αμφίβολο αν αυτή είχε τις διαστάσεις που της δίνει ο συγγραφέας, και οπωσδήποτε ήταν σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη με τις ιδιαίτερες συνθήκες του Μεσοπολέμου: την αναστάτωση στην αγορά εργασίας που επέφερε η έλευση των προσφύγων, οι οποίοι δεν είναι περίεργο που συχνά περιπλανήθηκαν σε διάφορους τόπους για να βρουν δουλειά (κάτι που –αποκομμένοι από τις ρίζες τους– ήταν διατεθειμένοι να κάνουν).¹⁷ Δεύτερον, η έρευνά μας επιβεβαίωσε την αστάθεια των μικρών μονάδων, αυτό όμως δεν καταχωρεί τους ιδιοκτήτες τους στη φτωχολογία όπως την ορίζει ο Πιζάνιας, στον βαθμό που αφορά ανθρώπους που έχουν ένα επάγγελμα (ξυλουργοί/επιπλοποιοί, κουρείς). Επιπλέον, η αστάθεια των μικροεπιχειρήσεων αποτελεί, όπως θα δούμε, δομικό

¹⁶ Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 79 και 82· Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων*, ό.π., σ. 114 και 142-143· Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση...», ό.π., σ. 30-36.

¹⁷ Σε πρόσφυγες ανήκουν οι μισές αφηγήσεις ζωής στις οποίες βασίζεται ο Πιζάνιας, ενώ δεν είναι σαφές με ποια κριτήρια συγκροτήθηκε το υπόλοιπο σώμα αυτοβιογραφιών: πρόκειται κυρίως για περιπετειώδεις βίους που είχαν αναζητηθεί για τις ανάγκες μιας τηλεοπτικής εκπομπής;

χαρακτηριστικό τους και σε χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού: δεν αποτελεί, επομένως, επιχείρημα για να υποστηριχθεί η απόκλιση της ελληνικής κοινωνικής δομής από τις δυτικοευρωπαϊκές.

Όσο για τον Σεφεριάδη, στην ανάλυσή του για το εισόδημα των επιτηδευματιών προσπερνά το ζήτημα της φοροδιαφυγής, καθώς και το κατά πόσο οι αντιστοιχίσεις που προέβλεπε ο φορολογικός νόμος ανάμεσα στον φόρο που καλούνταν να πληρώσει κανείς και στο τεκμαρτό εισόδημά του έχουν ουσιαστική αξία για να εκτιμήσουμε το ύψος του τελευταίου. Επί της ουσίας πάντως, η απόκλισή μας από τον Σεφεριάδη δεν βρίσκεται στην εκτίμησή του για τη φτώχεια των επαγγελματιών κατά τον Μεσοπόλεμο (παρότι μάλλον δεν ήταν τόσο έντονη όσο προκύπτει από τα στοιχεία της εφορίας), αλλά στο ότι αντιλαμβάνεται τους μικροαστούς ως ένα προνομιούχο στρώμα ικανοποιημένων ανθρώπων. Ασφαλώς υπάρχει και αυτό το νόημα σε όσα μπορεί να συνδηλώνει ο όρος «μικροαστός», επιλέξαμε όμως να τον αποσυνδέσουμε από το σχετικά υψηλό κοινωνικό στάτους του «μακάρου ιδιοκτήτη» (και τη συνακόλουθη μυθολογία για τη μικροαστική ελληνική κοινωνία που επισημαίνει ο Σεφεριάδης).

Τρίτον, οφείλουμε να αναφερθούμε στη συζήτηση για την πολιτική σύγκρουση που κατ' εξοχήν έχει ερμηνευτεί με βάση τις ταξικές της διαστάσεις: τον Διχασμό. Στη θεμελιώδη μελέτη του ο Μαυρογορδάτος διαχωρίζει ανάμεσα σε βενιζελικούς μαγαζάτορες και αντιβενιζελικούς βιοτέχνες, θεωρώντας ότι στο εσωτερικό των μικροαστών αναπαράγεται το σχίσμα στο οποίο βασιζίζει την ανάλυσή του, ανάμεσα στη βενιζελική επιχειρηματική αστική τάξη και την αντιβενιζελική «κρατική αστική τάξη». Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε μικροαστούς επωφελούμενους από την καπιταλιστική ανάπτυξη και σε προκαπιταλιστικά/αντικαπιταλιστικά στρώματα προσέθετε ίσως σε θεωρητική ρώμη, ενέτεινε όμως μια σχηματοποίηση την οποία ο Μαυρογορδάτος εγκαταλείπει στη μεταγενέστερη μελέτη του για τους επίστρατους – τους οποίους συνδέει με τους μικροαστούς εν γένει.¹⁸

Η άποψή του δέχτηκε κριτική αρχικά από τον Λεονταρίτη, ο οποίος αντέταξε ότι οι μικροαστοί αποτελούσαν ένα στρώμα χωρίς σαφείς στόχους, έρμαιο των διάφορων ιδεολογικών ρευμάτων· και πιο πρόσφατα

¹⁸ George Mavrogordatos, *Stillborn republic. Social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, Μπέριλκλι 1983, σ. 136-141, και Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996, σ. 136-137.

από τον Μαρκέτο, ο οποίος επισήμανε ότι ο Μαυρογορδάτος συγκροτεί τον -αντιδραστικό και σκοταδιστικό- αντιβενιζελισμό ως αντεστραμμένη εικόνα του βενιζελισμού-φωτεινού φάρου του φιλελευθερισμού, και ότι αυτό επιτυγχάνεται μεταξύ άλλων με την προσγραφή των -οπισθοδρομικών, καθότι εκτός καπιταλισμού- μικροαστών στον αντιβενιζελισμό.¹⁹ Στη διατριβή του ο Μαρκέτος έδωσε αναλυτική προτεραιότητα όχι στη σύνθεση των κοινωνικών συμμαχιών που συγκρούστηκαν κατά τον Διχασμό αλλά στα αντίπαλα ηγεμονικά σχέδια στη βάση των οποίων διασπάστηκε η αστική τάξη, για να μεταφερθεί το ρήγμα προς τα κάτω όταν οι αντίπαλες αστικές μερίδες προσέφυγαν στη λαϊκή κινητοποίηση. Σε δεύτερο πλάνο, ωστόσο, κάνουν την εμφάνισή τους αναφορές στην έντονη παρουσία των μικροαστών στην αντιβενιζελική συμμαχία (όπως και στη γοητεία της τελευταίας σε φθίνουσες ομάδες όλων των τάξεων, που ανέπτυσαν αντι-νεωτερικές στάσεις).²⁰

Στην πραγματικότητα, λοιπόν, η απήχηση των αντιβενιζελικών στους μικροαστούς δεν αμφισβητείται ούτε από τον Μαρκέτο· το ερώτημα είναι πώς ερμηνεύεται - σε σχέση και με τον χαρακτήρα των δύο αντιμέτωπων παρατάξεων. Δύο εναλλακτικές ερμηνείες έχουν προταθεί από τον Μποχώτη και τον Χατζηιωσήφ. Ο πρώτος επιχειρηματολογεί υπέρ της συνέχειας της δηλιγιαννικής κοινωνικής συμμαχίας (της οποίας συνιστώσα θεωρεί ότι αποτελούσαν οι μικροαστοί) στον αντιβενιζελισμό, μετά από ένα διάλειμμα κατά το οποίο οι μικροαστοί είχαν γοητευθεί τόσο από αντικοινοβουλευτικά σχέδια όσο και από τις κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων.²¹ Ο δεύτερος εκτιμά ότι τη δεκαετία του 1910 μικροί και μεγάλοι εργοδότες στοιχήθηκαν πίσω από ανορθολογικές αντιλήψεις για την κοινωνία (ανάμεσα στις οποίες δεσπόζει η άρνηση αναγνώρισης των

¹⁹ *Journal of modern history* 56 (1984), σ. 764-765 (βιβλιοκρισία από τον Γεώργιο Λεονταρίτη), και Σπύρος Μαρκέτος, «Ελληνικός μεσοπόλεμος: μνήμες, λήθη, ψεύδη», ανακοίνωση στην ημερίδα της ΕΜΝΕ Μνήμων: «Νεότερες προσεγγίσεις στην πολιτική ιστορία» (1998), προσβάσιμη στο διαδίκτυο.

²⁰ Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 1998, σ. 376, 378, 465 κ.α.· δεν παραλείπει πάντως να επισημάνει τη μικροαστική κοινωνική σύνθεση των συλλόγων των Φιλελευθέρων, που ιδρύθηκαν το 1917 (σ. 384). Η μελέτη είναι προσβάσιμη στο διαδίκτυο: www.scribd.com/doc/20074536.

²¹ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2, Αθήνα 1999, σ. 37-105.

ταξικών αντιθέσεων και η αντίθεση στην ανάληψη δράσης από το κράτος για την άμβλυνσή τους) και αποτέλεσαν τον κορμό της αντιβενιζελικής παράταξης: στις ρίζες δηλαδή της στάσης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης κατά τον Διχασμό βρίσκονταν ζητήματα που προέκυψαν με ένταση μετά το κίνημα στο Γουδί.²²

Οι ερμηνείες αυτές μπορεί να βασίζονται σε μια βαθιά γνώση των πηγών, όμως με την εξαίρεση του Μαυρογορδάτου δεν κατατίθεται συστηματικά υλικό που να τις υποστηρίζει. Η δική μας συνεισφορά στη συζήτηση θα περιοριστεί σε μια εκτίμηση για τις πολιτικές τάσεις της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης από την εποχή του πρώτου δικομματισμού ως τον Μεσοπόλεμο: η σαφής κυριαρχία των αντιβενιζελικών προσανατολισμών εγγράφεται σε μια πανευρωπαϊκή στροφή των μικροαστών προς τα δεξιά, η οποία στην Ελλάδα σημειώνεται με κάποια καθυστέρηση.

Η διεθνής συζήτηση

Εν ολίγοις, παρότι η κοινωνική κατηγορία που μελετάμε δεν απουσιάζει ακριβώς από τις μελέτες για την ελληνική ιστορία (ενώ δεσπόζει σε ευρείας κλίμακας ερμηνευτικά σχήματα για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό), δεν έχει μελετηθεί συστηματικά. Ούτε όμως η διεθνής βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη. Το ενδιαφέρον για την κοινωνική ιστορία, από τη δεκαετία του 1960 κ.ε., κατευθύνθηκε κυρίως στην εργατική, αλλά και στην αστική τάξη, τις δύο «ηρωικές» τάξεις της νεωτερικότητας.²³ Η συλλογική δράση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης δεν φαινόταν να σχετίζεται με την προώθηση των αλλαγών που διαμόρφωσαν τον σύγχρονο κόσμο – με την εξαίρεση της ανόδου του φασισμού τον Μεσοπόλεμο, η οποία προσέκλυσε το ενδιαφέρον των ιστορικών, ιδίως στη γερμανική εκδοχή του.²⁴ Η συσχέτιση με τον φασισμό διαμόρφω-

²² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο (επιμέλειας του ιδίου): *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, τ. Α1, σ. 34-38· πρβλ. του ιδίου, «Η μεπλ επόχ του κεφαλαίου», στο ίδιο, σ. 345-347.

²³ Όπως τις έχουν αποκαλέσει οι Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914*, ό.π., σ. 10.

²⁴ Heinrich August Winkler, «From social protectionism to national socialism: the German small-business movement in comparative perspective», *Journal of Modern History* 48

νε συχνά μια τελεολογική οπτική, και η απειμπλοκή από αυτήν αποτέλεσε αναγκαία προϋπόθεση για πιο γόνιμες έρευνες. Σε αυτό συνέβαλαν ίσως ερωτήματα σχετικά με τις «νέες μεσαίες τάξεις», που απασχόλησαν μαρξιστές θεωρητικούς και κοινωνικούς επιστήμονες τις δεκαετίες του 1970 και του 1980,²⁵ και οπωσδήποτε η ευρύτερη στροφή στην κοινωνική ιστορία. Καθοριστική ήταν η συμβολή της «ευρωπαϊκής ομάδας έρευνας για τα ζητήματα των μικροαστών τον 19ο και 20ό αιώνα» που δημιουργήθηκε το 1979: τα συνέδρια που οργάνωσαν οι Crossick, Haupt, Kurgan van Hentenryk και Vigier έδωσαν το έναυσμα για μια συστηματική μελέτη της «petite bourgeoisie» σε διάφορες χώρες, έστω από έναν περιορισμένο αριθμό ερευνητών,²⁶ και ως επιστέγασμα μιας σειράς μονογραφιών ήλθε το συνθετικό έργο των Crossick και Haupt το 1995.²⁷ Η γενικότερη όμως υποχώρηση του ενδιαφέροντος για την κοινωνική ιστορία συμπαρέσυρε και τον περί ου ο λόγος κλάδο της.²⁸

(1976), σ. 1-18· Shulamit Volkov, *The rise of popular antimodernism in Germany. The urban master artisans 1873-1896*, Πρίνστον 1978· Rudy Koshar (επιμ.), *Splintered classes. Politics and the lower middle class in interwar Europe*, Νέα Υόρκη 1990.

²⁵ Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις*, ό.π.· Wright, *Class, Crisis and the State*, ό.π., και *Classes*, ό.π.· Peter Meiksins, «Beyond the boundary question», *New Left Review* 157 (1986), σ. 101-120. Ειδικά με τους επαγγελματίες ασχολήθηκαν οι βρετανοί κοινωνιολόγοι Frank Bechhofer και Brian Elliott, οι οποίοι μεταξύ άλλων επιμελήθηκαν τον συλλογικό τόμο *The petite bourgeoisie. Comparative studies of the uneasy stratum*, Λονδίνο και Basingstoke 1981.

²⁶ David Blackbourn, «Economic crisis and the petite bourgeoisie in Europe during the 19th and 20th centuries», *Social History* 10/1 (1985), σ. 95-104.

²⁷ Michael Winstanley, *The shopkeepers' world 1830-1914*, Μάντσεστερ 1983· Philip Nord, *Paris shopkeepers and the politics of resentment*, Πρίνστον 1986· Clive Behagg, *Politics and production in the early nineteenth century*, Λονδίνο 1990· Steven Zdatny, *The politics of survival. Artisans in twentieth-century France*, Οξφόρδη 1990· Bernadette Angleraud, *Les boulangers lyonnais aux XIX-XXe siècles (1836 à 1914). Une étude sur la petite bourgeoisie boutiquière*, διδακτορική διατριβή, Université de Lyon II 1993· Jonathan Morris, *The political economy of shopkeeping in Milan 1886-1922*, Καίμπριτζ 1993· Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe*, ό.π.

²⁸ Δεν είναι πολλές οι μονογραφίες για τους ευρωπαϊούς μικροαστούς μετά το 1995 που έχουμε υπόψη μας: Serge Jaumain, *Les petits commerçants Belges face à la modernité 1880-1914*, Βρυξέλες 1995· Geoffrey Crossick (επιμ.), *The artisan and the European town*, Aldershot 1997· Pierre Guillaume (επιμ.), *Histoire et historiographie des classes moyennes dans les sociétés développées*, Μπορντό 1998· Steven Zdatny, *Fashion, work and politics in modern France*, Νέα Υόρκη και Houndmills 2006· Bruno Maida, *Proletari della borghesia. I piccoli commercianti dall'Unità a oggi*, Ρώμη 2009.

Από την ευρεία γκάμα θεμάτων που έχουν τεθεί στην ευρωπαϊκή αυτή συζήτηση, ας επισημάνουμε εδώ τον πολλαπλασιασμό των μικρών επιχειρήσεων κατά τον μακρό 19ο αιώνα (περισσότερο στο λιανικό εμπόριο παρά στη βιοτεχνία), αντίθετα προς τη γνωστή πρόγνωση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, αλλά και τους μετασχηματισμούς που υπέστησαν και τις πιέσεις που έπρεπε να αντιμετωπίσουν. Σταχυολογώντας: ο ρόλος των τεχνολογικών εξελίξεων ως προς την αναπαραγωγή των μικρών μονάδων στη βιοτεχνία δεν ήταν μονοσήμαντος εις βάρος τους, καθώς ο ηλεκτρισμός ή η ραπτομηχανή λειτουργούσαν ευνοϊκά γι' αυτές.²⁹ Τα μαγαζιά αναπτύχθηκαν σε κυρίαρχη μορφή του λιανικού εμπορίου και διαχύθηκαν έξω από το κέντρο των πόλεων, ενώ αναπτύχθηκε μια διαφοροποίηση ανάμεσα σε ιδιοκτήτες κεντρικών και συνοικιακών μαγαζιών.³⁰ αποειδίκευση υπήρξε όχι μόνο στη μεταποίηση αλλά και στο λιανικό εμπόριο, καθώς προϊόντα όπως το τσάι ή ο καπνός τυποποιούνταν.³¹ μετασχηματισμοί επέρχονταν στη λειτουργία των μικρών μονάδων λόγω της ανάγκης των ιδιοκτητών τους να φαίνονται αξιόπιστοι στα μάτια των αγοραστών των προϊόντων τους ή των χονδρεμπόρων προμηθευτών τους, από των οποίων την πίστωση όλο και περισσότερο εξαρτιόταν η επιβίωσή τους.³²

²⁹ Dick van Lente, «The crafts in industrial society: ideals and policy in the Netherlands 1890-1930», *Economic and social history in the Netherlands* 2 (1991), σ. 99-119· βλ. και Jürgen Kocka, «New energies in the nineteenth-century. Toward a social history of the electricity business», στη συλλογή άρθρων του *Industrial culture and bourgeois society*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 1999, σ. 175-191.

³⁰ Gareth Shaw, «Recent research on the commercial structure of nineteenth-century British cities», στο: Dietrich Denecke/Gareth Shaw (επιμ.), *Urban historical geography. Recent progress in Britain and Germany*, Κάιμπριτζ 1988, σ. 236-249· Christopher Hosgood, «The “pigmies of commerce” and the working-class community: small shopkeepers in England 1870-1914», *Journal of Social History* 22/3 (1989), σ. 439-460· και του ιδίου, «A “brave and daring folk”? Shopkeepers and trade associational life in Victorian and Edwardian England», *Journal of Social History* 26 (1992), σ. 285-308.

³¹ Winstanley, *The shopkeepers' world*, ό.π., σ. 8-9, 44-45 και 120 κ.ε.· Alain Faure, «The grocery trade in 19th century Paris: a fragmented corporation», στο: Geoffrey Crossick και Heinz-Gerhard Haupt (επιμ.), *Shopkeepers and master artisans in 19th century Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1984, σ. 155-174· Matthew Hilton, «Retailing history as economic and cultural history: strategies of survival by specialist tobacconists in the mass market», *Business history* 40/4 (1998), σ. 115-137.

³² Behagg, *Politics and production*, ό.π.· Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe*, ό.π., σ. 62-63.

Η συζήτηση αυτή εν πολλοίς έμεινε έξω από τις διαμάχες σχετικά με την τάξη, που κατέληξαν στον εξοβελισμό της τελευταίας από τα κυρίαρχα στην επιστημονική κοινότητα αναλυτικά εργαλεία. Πάντως, τέθηκε το ζήτημα της περιορισμένης συνοχής των βιοτεχνών και των μαγαζατόρων, της αστάθειας που τους προσέδιδε τον χαρακτήρα ενός «κόσμου σε κίνηση»,³³ και των προβλημάτων που αυτές θέτουν για την αντιμετώπιση των επαγγελματιών ως τάξης. Ο Crossick αρχικά διατύπωσε την υπόθεση ότι εξαιτίας της έντονης αστάθειας των βιοτεχνών και των μαγαζατόρων (τόσο στο επίπεδο της κάθε μικροεπιχείρησης, με τις συχνές μεταβολές στην ταξική θέση των ανθρώπων κατά τη διάρκεια της ζωής τους, όσο και από την άποψη της αυξημένης διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας) αυτοί δεν ανέπτυξαν «ταξική εμπειρία, μια πολιτισμική μεταβίβαση [στην επόμενη γενιά] της ιστορίας και της κατανόησης [του κόσμου]». Αργότερα, μαζί με τον Haupt, πρότειναν την ενσωμάτωση αυτής ακριβώς της αστάθειας στον ορισμό της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης ως δομικό χαρακτηριστικό της, ενώ τόνισαν τη σημασία της ύπαρξης ενός σχετικά σταθερού δημογραφικού πυρήνα, έστω μικρότερου και πιο ασταθούς σε σύγκριση με τις άλλες τάξεις, ως σημείου αναφοράς για ένα πλήθος ανθρώπων που ανοίγει και κλείνει μικροεπιχειρήσεις και αντιμετωπίζει ως προσωρινή την εκάστοτε εξαρτημένη απασχόλησή του. Θα μπορούσε να προσθέσει κανείς ότι, σε μια εποχή που οι πλανόδιοι έμποροι και οι μετακινούμενες «συντροφικές» των τεχνιτών δεν είχαν εκλείψει, και μόνο το να έχει κανείς κατάστημα ήταν χαρακτηριστικό σταθερότητας. Άλλωστε, αν και οι μικροαστοί χαρακτηρίζονταν από ετερογένεια και αναπτύσσονταν ισχυρές δυνάμεις αποδιάρθρωσής τους, εν τούτοις υπήρχαν και χαρακτηριστικά που συνέθεταν ένα ιδιαίτερο προφίλ τους επιτρέποντας να γίνεται λόγος για στοιχειωδώς ενιαία τάξη. Οι Haupt και Kocka εντοπίζουν αυτά τα χαρακτηριστικά στο πολιτισμικό/ιδεολογικό επίπεδο: η έμφαση στην τοπικότητα, ο κεντρικός ρόλος της οικογένειας, η ιδιοκτησία (την οποία όμως συνέδεαν, τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, με υποχρεώσεις προς την κοινότητα, ασκώντας έτσι κριτική στον κτητικό ατομικισμό αλλά και τη σπατάλη), εν γένει η προσαρμογή

³³ Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe*, ό.π., σ. 64-86· Jean Le Yaouanq, «Trajectoires sociales à Paris au XIXe siècle: le monde de la boutique», *Bulletin du Centre Pierre Léon d'histoire économique et sociale* 1993/4, σ. 25-40.

αξιών και απόψεων που λάμβαναν από την αστική τάξη, αλλά και η αποστασιοποίησή τους από θεμελιώδεις αρχές της κοινωνίας της αγοράς.³⁴

Άλλοι ερευνητές αμφισβήτησαν την καταλληλότητα της έννοιας της τάξης όσον αφορά τους μικροαστούς. Ο Hosgood υποστήριξε ότι για τους μαγαζάτορες του Λέστερ οι σημαντικές σχέσεις δεν ήταν εκείνες με τους συναδέλφους τους αλλά με τους πελάτες, και ότι εντάσσονταν πλήρως στην (εργατική ή αστική) κοινότητα της γειτονιάς τους· η ανάπτυξη τάσεων απόσπασης από τη γειτονιά χάριν της επιχειρηματικής κοινότητας των ομοτέχνων οδήγησε όσους τις ακολούθησαν –τους ευπορότερους– στην αστική τάξη.³⁵ Ο Monod ανέδειξε το κοινό αξιακό σύστημα, τα σύμβολα και τις πεποιθήσεις που μοιράζονταν οι μαγαζάτορες, αλλά επισήμανε ότι δεν επαρκούν για τη συγκρότηση συλλογικοτήτων: εκτός από τη «γλώσσα» χρειάζεται και η «ομιλία», η δράση.³⁶

³⁴ Geoffrey Crossick, «The petite bourgeoisie in 19th century Britain: the urban and liberal case», στο: Crossick και Haupt (επιμ.), *Shopkeepers and master artisans in 19th century Europe*, σ. 62-94· Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe*, ό.π., σ. 8 και 86 (οι οποίοι, πάντως, θεωρούν συνολικά προβληματικό το στάτους της τάξης για την *petite bourgeoisie* και επιλέγουν συνήθως να μιλάνε για «κοινωνική ομάδα»)· Jürgen Kocka και Heinz-Gerhard Haupt, «Vecchie e nuove classi nell'Europa del XIX secolo», στο: Paul Bairoch και Eric Hobsbawm (επιμ.), *Storia d'Europa*, τ. 5, Τορίνο 1996, σ. 740. Για ανάπτυξη «ταξικών συμπεριφορών» κάνει λόγο ο Heinz-Gerhard Haupt, «The petite bourgeoisie in France 1850-1914: in search of the *juste milieu*?», στο: Crossick και Haupt (επιμ.), *Shopkeepers and master artisans in 19th century Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1984, σ. 95-119.

³⁵ Hosgood, «The “pigmies of commerce”», ό.π.· του ίδιου, «A “brave and daring folk”?», ό.π. Η οπτική του συνδέεται έντονα με την απουσία πόλου της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης στη Βρετανία, στην οποία συνέβαλαν η πρόωμη κατάργηση των συντεχνιών, η ισχύς της αστικής ηγεμονίας, ενδεχομένως και η καθυστερημένη σοσιαλιστικοποίηση του εργατικού κινήματος. Στη διαδικασία απόσπασης των καταστηματάρχων του Μιλάνου από την κοινότητα της λαϊκής γειτονιάς καθώς συγκροτούνταν τα σωματεία τους αναφέρεται και ο Morris, *The political economy of shopkeeping*, ό.π.

³⁶ David Monod, «Culture without class: Canada's retailers and the problem of group identification 1890-1940», *Journal of Social History* 28/3 (1994-1995), σ. 521-545. Η έμφασή του, πάντως, στις διαμάχες ανάμεσα στους καταστηματάρχες συνδέεται με μια εξιδανικευμένη αντίληψη της τάξης, ολοκληρωτικά συσπειρωμένης, χωρίς αποκλεισμούς και ενδοταξικές συγκρούσεις.

Τάξη;

Για μας η κυριότερη δυσκολία στο να αντιμετωπίσουμε τους μικροαστούς ως τάξη βρίσκεται αλλού, και προκύπτει από τις βασικές παραδοχές μας για την έννοια της τάξης. Όσο σημαντικές και αν είναι για μια θεωρία των τάξεων πλευρές όπως η συνοχή τους, οι σχέσεις πέρα από τη σφαίρα της παραγωγής που αναπτύσσονται ανάμεσα σε ανθρώπους με κοινά χαρακτηριστικά, ή τα διανοητικά συστήματα με βάση τα οποία σηματοδοτούνται οι εμπειρίες, αντιλαμβανόμαστε τις τάξεις κατ' αρχάς ως τη «συλλογική κοινωνική έκφραση του γεγονότος της εκμετάλλευσης»,³⁷ των σχέσεων που αναπτύσσονται στη βάση της ιδιοποίησης από κάποιους πλεονάσματος που άλλοι παρήγαγαν. Σε αντίθεση με μια «γεωλογική» σύλληψη της κοινωνίας ως ενός συνεχούς, κατά μήκος του οποίου κατανέμονται οι άνθρωποι σε διαφορετικά στρώματα πλούτου και ισχύος, ορίζουμε τις τάξεις με βάση τη σχέση μεταξύ τους, αντιλαμβανόμενοι την κοινωνία ως ένα «συνεχές» από σχέσεις οι οποίες παράγουν αντιθέσεις, συγκρούσεις, ασυνέχειες. Εξ ορισμού, λοιπόν, ένα σημαντικό (και πάντως το πρωταρχικό) κομμάτι των σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις αναπτύσσεται στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων – και αυτό δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι «η κοινή θέση [κάποιων ατόμων] στις σχέσεις παραγωγής εγγυάται μια ενδογενή τάση για κοινή συλλογική δράση» (της οποίας, βέβαια, η έκβαση και η μορφή είναι μια σύνθετη υπόθεση).³⁸

³⁷ G.E.M. de Ste. Croix, *Ο ταξικός αγώνας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: από την αρχαϊκή εποχή ως την αραβική κατάκτηση*, Αθήνα 1997, σ. 72-73.

³⁸ Göran Therborn, «Why some classes are more successful than others», *New Left Review* 138 (1983), σ. 39. Εννοείται ότι η τάση για κοινή συλλογική δράση δεν παράγει απαραίτητα αποτελέσματα, μεταξύ άλλων επειδή αγωνίζεται σε μια πολιτική αρένα με συμπαίκτες (δυννητικά σύμμαχους ή εχθρούς) εναλλακτικά συμφέροντα που συνδέονται με μη-ταξικές ταυτότητες: Ronald Aminzade, «Class analysis, politics and French labor history», στο: Lenard Berlanstein (επιμ.), *Rethinking labor history*, Urbana 1993, σ. 90-113· βλ. και του ιδίου, *Ballots and barricades. Class formation and republican politics in France, 1830-1871*, Πρίνστον 1993, σ. 7-9 και passim, για το πολυδιάστατο των «ταξικών συμφερόντων» και τον κομβικό ρόλο του πολιτικού για την άρθρωσή τους. Οι βασικές παραδοχές που διατυπώσαμε, προφανώς δεν σημαίνουν ότι οι τάξεις είναι απλό αποτέλεσμα της οικονομικής δομής· οι ποικίλες συμβολές στη συζήτηση της «γλωσσικής στροφής» (βλ. ιδίως τα άρθρα στο περιοδικό *Social history* το 1992-1995), ασχέτως από το εκάστοτε επιχείρημα, έχουν αναδειξεί το πόσο σύνθετη

Από τις θεωρητικές αυτές επιλογές (σχεσιακή αντίληψη των τάξεων, βασικό κριτήριο για τον προσδιορισμό τους οι σχέσεις εκμετάλλευσης) προκύπτει μια βασικά διπολική σύλληψη της ταξικότητας. Ποιες είναι όμως οι κοινωνικές σχέσεις που ορίζουν την «παραδοσιακή μικροαστική τάξη»; Ο Πουλαντζάς έχει προτείνει να τη συσχετίσουμε όχι με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά με την απλή εμπορευματική παραγωγή: ο (μικρο-)ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής παράγει για την αγορά χωρίς να χρησιμοποιεί εργασία άλλη πέραν των μελών της οικογένειάς του, με σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών του, την απλή αναπαραγωγή του νοικοκυριού του. Απουσία εκμετάλλευσης, απουσία συσσώρευσης, μικρός βαθμός κοινωνικοποίησης της παραγωγής, είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της σε σύγκριση με τον καπιταλισμό. Κατά πόσο όμως μπορεί να λειτουργήσει διακριτά απ' αυτόν σε μια καπιταλιστική κοινωνία;³⁹ Η απλή εμπορευματική παραγωγή συνδέεται συνήθως με

υπόθεση είναι η συγκρότηση της τάξης πέρα από το πρωτογενές επίπεδο της θέσης στις σχέσεις παραγωγής. Το θέμα είναι ότι τα διαδοχικά βήματα απομάκρυνσης της ανάλυσης των ιστορικών από το πρωτογενές αυτό επίπεδο έφτασαν στο σημείο που η αποσύνδεση της τάξης από τις σχέσεις παραγωγής την καθιστούσε πλέον άχρηστη ως αναλυτική κατηγορία. Κρίσιμη στιγμή σε αυτή την πορεία ήταν η παραδοχή ότι τα «κοινά ταξικά συμφέροντα» αποτελούν εξ ολοκλήρου μια κατασκευή που συντελείται στο επίπεδο του πολιτικού λόγου, η οποία έχει τις αφετηρίες της στον Gareth Stedman Jones, *Languages of class*, Καίμπριτζ 1983, σ. 21-22, και διατυπώνεται προγραμματικά από την Joan W. Scott, «On language, gender and working-class history», στο: *Gender and the politics of history*, Νέα Υόρκη 1988, σ. 53-67. Όσο όμως σημαντικό και αν είναι το συγκεκριμένο επίπεδο για την άρθρωσή τους, οι πιθανές εκδοχές ταξικού συμφέροντος δεν είναι άπειρες, ούτε όλες ισοδύναμες (σε αντίθεση με ό,τι θεωρεί ο Wahrman, *Imagining the middle class*, ό.π., σ. 6-8).

³⁹ Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις*, ό.π. Ο Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τ. Α', Αθήνα 1978, σ. 160 κ.ε. αναφέρεται στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία και παρέχει τον «τύπο» της σε αντιδιαστολή με αυτόν του κεφαλαίου, δεν φροντίζει όμως να την αναπτύξει ως έννοια. Έχει μάλιστα διατυπωθεί η άποψη ότι τη χρησιμοποιεί ως μια αφαίρεση για να εξηγήσει τη θεωρία του για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, χωρίς να της δίνει ένα αυτόνομο και ιστορικά υπαρκτό στάτους: Sokratis Koniordos, *Towards a sociology of artisans*, Aldershot 2001, σ. 45 (Isaac Rubin). Αλλού ο Μαρξ αναφέρεται στη μικρή επιχείρηση που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τον παραγωγό ως «τρόπο παραγωγής» που αντιδιαστέλλεται στον καπιταλιστικό: *Το κεφάλαιο*, τ. Α', σ. 786. Σε γενικές γραμμές, οι αναλύσεις του Μαρξ για τις προκαπιταλιστικές και τις μεταβατικές μορφές παραγωγής δεν έχουν τη συστηματικότητα και την εννοιολογική αυστηρότητα της ανάλυσής του για τον καπιταλισμό. Η έννοια της απλής εμπορευματικής παραγωγής σταδιοδρό-

ιδιαίτερες μορφές οικονομικού λογισμού, όμως η λειτουργία των μικρο-επιχειρήσεων εντός του καπιταλισμού τις εκθέτει σε λογικές και συμπεριφορές που δύσκολα θα άφηναν ανεπηρέαστους τους ιδιοκτήτες τους.⁴⁰ Έχει υποστηριχτεί μάλιστα ότι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη παίζει έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη διάχυση των καπιταλιστικών αξιών όπως και στην προπαγάνδισή των δυνατοτήτων για κοινωνική άνοδο.⁴¹

Έπειτα, σε ποιον τρόπο παραγωγής ανήκουν οι μικροί παραγωγοί που χρησιμοποιούν και μισθωτή εργασία; Οι απαντήσεις που έχουν δοθεί περιλαμβάνουν μια ευρεία γκάμα: γενικά, ο Μαρξ τους ενέτασσε ανεπιφύλακτα στην πραγμάτευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.⁴² ο Ε. Ο. Wright τους κατατάσσει σε μία από τις «αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις»: ανάμεσα στις τρεις βασικές τάξεις των καπιταλιστικών κοινωνιών (αστική, εργατική και μικροαστική, που εδράζεται στην απλή εμπορευματική παραγωγή) υπάρχουν ενδιάμεσες θέσεις, των οποίων οι φορείς δεν αναπτύσσουν μια ιδιαίτερη ταξική συνείδηση, αλλά τείνουν κατά την ταξική πάλη να πολώνονται προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.⁴³ ο Οικονομάκης αποδίδει στους μικρούς εργοδότες το στάτους μιας ξεχωριστής τάξης,⁴⁴ ενώ ο Κονιόρδος επιλέγει να τεντώσει τον ορισμό της απλής εμπορευματικής παραγωγής τόσο που να περιλαμβάνει τη

μησε στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στις συζητήσεις για την αγροτιά: Jacques Chevalier, «There is nothing simple about simple commodity production», *Journal of peasant studies* 10/4 (1983), σ. 153-186.

⁴⁰ Π.χ. Behagg, *Politics and production*, ό.π.

⁴¹ Frank Bechhofer και Brian Elliott, «Petty property: the survival of a moral economy», στο (επιμέλειας των ιδίων): *The petite bourgeoisie*, Λονδίνο 1981, σ. 182-200, και των ιδίων, «The petite bourgeoisie in late capitalism», *Annual Review of Sociology* 11 (1985), σ. 181-207.

⁴² Εφόσον διέθεταν ένα κεφάλαιο ελεύθερο από συντεχνιακούς και άλλους περιορισμούς: Καρλ Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, Αθήνα 1984, σ. 111, 114-117. Άλλοι επισημάνει μορφές υποταγής τους στο εμπορικό κεφάλαιο: *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 526· τ. Γ', σ. 423-424, κ.α.

⁴³ Wright, *Class, Crisis and the State*, ό.π., και *Classes*, ό.π. Βλ. και George Steinmetz και Erik Olin Wright, «The fall and rise of the petty bourgeoisie: changing patterns of self-employment in the postwar United States», *American Journal of Sociology* 94/5 (1989), σ. 971-1018.

⁴⁴ Γιώργος Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Αθήνα 2000.

δυνατότητα απασχόλησης μισθωτής εργασίας εφόσον δεν υπερβαίνει την οικογενειακή σε παραγωγή αξίας.⁴⁵

Η τελευταία λύση είναι θεωρητικά προβληματική, ανταποκρίνεται ωστόσο στην αίσθησή μας ότι η διαφορά ανάμεσα στον μικρό παραγωγό που δεν απασχολεί μη-οικογενειακή εργατική δύναμη και σε αυτόν που απασχολεί πολύ περιορισμένο αριθμό μισθωτών είναι μεν υπαρκτή, δεν έχει όμως τέτοιες διαστάσεις που να δικαιολογεί τη χάραξη σε αυτό το σημείο διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα σε δύο διαφορετικές τάξεις. Σίγουρα δεν προέκυψε κάτι τέτοιο από το υλικό που είδαμε: η διαχωριστική γραμμή που έθεταν πιο συχνά οι ίδιοι οι επαγγελματίες στην Αθήνα του 1900 ήταν ανάμεσα σε όσους επιχειρηματίες δεν γνωρίζουν τη συγκεκριμένη τέχνη αλλά απλώς κατέχουν κεφάλαιο και στους υπόλοιπους καταστηματάρχες. Η τακτική (εποχική ή μη) μετάβαση από την απασχόληση εργατών στην αποκλειστικά προσωπική/οικογενειακή εργασία και αντιστρόφως φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένη, ενώ στην εποχή που μελετήσαμε κοινό ήταν να έχουν ακόμη και οι φτωχότεροι ανεξάρτητοι τεχνίτες έναν ανήλικο μαθητευόμενο-βοηθό (χωρίς απαραίτητα να προσαρτάται στην οικογένειά τους, όπως γινόταν παλιότερα).

Έτσι κι αλλιώς, οι μικροί εργοδότες δύσκολα μπορούν να αντιμετωπιστούν ως προβληματικά ενταγμένοι στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ύστερα από την ανάδειξη – από τη θεωρία της «ευέλικτης εξειδίκευσης» – των μικρών μονάδων μεταποίησης ως δυνάμει επίκαιρης και πάντως ιστορικά υπαρκτής («εναλλακτικής επιλογής απέναντι στη μαζική παραγωγή»), στα πλαίσια πάντα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.⁴⁶ Καταλήγουμε, λοιπόν, στο να ορίσουμε την παραδοσιακή μικροαστική τάξη εντός του καπιταλισμού και όχι ως εξωτερική προς αυτόν.

Ο Μαρξ, βεβαίως, την αντιμετώπιζε ως προκαπιταλιστικό σχηματισμό, καθώς έβλεπε τον διαχωρισμό της εργασίας από την ιδιοκτησία ως βασική διαδικασία που οδηγούσε στον σχηματισμό του κεφαλαίου ως σχέσης.⁴⁷ Μια αναφορά του, ωστόσο, έχει αξιοποιηθεί για μιαν εναλλα-

⁴⁵ Sokratis Koniordos, *Towards a sociology of artisans*, Aldershot 2001, σ. 93-97.

⁴⁶ Charles Sabel και Jonathan Zeitlin, «Historical alternatives to mass production: politics, markets and technology in nineteenth century industrialization», *Past and Present* 108 (1985), σ. 133-176, και των ιδίων (επιμ.), *World of possibilities. Flexibility and mass production in western industrialization*, Καίμπριτζ 1997.

⁴⁷ Με την καταστροφή από το κεφάλαιο της «μαστούρικης εργασίας, της μικρής εργαζόμενης εγγείας ιδιοκτησίας κ.λπ., κι ακόμη του ίδιου του εαυτού του στις μορφές

κτική θεώρηση:⁴⁸ ο καπιταλισμός, επικρατώντας σε μια κοινωνία, δίνει καπιταλιστική έκφραση σε όλες τις σχέσεις της, και ο ανεξάρτητος παραγωγός («χωρίζεται σε δύο πρόσωπα»): ως κάτοχος μέσων παραγωγής είναι καπιταλιστής, ως εργαζόμενος ο ίδιος με αυτά είναι εργάτης, και στο εσωτερικό της μικρής μονάδας εσωτερικεύεται ο διαχωρισμός που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική κοινωνία. Ο Μαρξ αντιμετώπιζε το παράδοξο αυτό ως φαινόμενο της μετάβασης στον καπιταλισμό, που θα επιλυόταν είτε με την προλεταριοποίηση του μικροπαραγωγού είτε με τη μετατροπή του σε μικρό κεφαλαιοκράτη. Γνωρίζουμε όμως ότι οι τάσεις συγκέντρωσης/συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και προλεταριοποίησης δεν εξαφάνισαν τους μικρούς παραγωγούς.

Στην παραπάνω ανάλυση αναφέρεται ο R. Weil για να προσδιορίσει τους μικροαστούς ως τάξη με μόνιμη παρουσία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στο εσωτερικό της οποίας ενυπάρχουν οι δύο πόλοι του καπιταλισμού, κεφάλαιο και εργασία. Οι αντιφάσεις των δύο λειτουργιών αναπαράγονται στο εσωτερικό κάθε μικρής μονάδας και ωθούν άλλους στην προλεταριοποίηση και άλλους στο να γίνουν μικροί καπιταλιστές. Αυτό προσθέτει στη δημογραφική και οικονομική αστάθεια των μικρο-επιχειρήσεων που αναφέραμε, αλλά το μοντέλο συνολικά αναπαράγεται διαρκώς: δεν είναι «μεταβατικό», αλλά αποτελεί δομικό στοιχείο του συστήματος.⁴⁹

Αν όμως ορίσουμε έτσι την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, ποια είναι η θέση της σε σχέση με τις σχέσεις εκμετάλλευσης; Ο Weil εκτιμά ότι ένας μικροαστός είναι σε θέση να καρπώνεται τη συνολική αξία της εργασίας του επειδή κατέχει τα μέσα παραγωγής· ωστόσο, η τάση προς την προλεταριοποίηση δεν ολοκληρώνεται απαραίτητα, αλλά συνδέεται (σε μεταβατική ή μόνιμη βάση) με μορφές υπαγωγής της εργασίας των μικρών παραγωγών στο κεφάλαιο – οι οποίες συνίστανται τόσο στην

όπου δεν έρχεται σε αντίφαση με την εργασία, μέσα στο μικροκεφάλαιο»: Karl Marx, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Αθήνα 1982, σ. 142-144 και 160. Με την αναφορά στον «διαχωρισμό» των μέσων παραγωγής από την εργασία ως βασικού νόμου ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ξεκινάει ο Μαρξ και το ημιτελές κεφάλαιο περί τάξεων στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 1086-1087· βλ. και Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. Α', σ. 786, 789, 798, κ.α.

⁴⁸ Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 455-458.

⁴⁹ Robert Weil, «Contradictory class definitions: petty bourgeoisie and the *Classes* of E. O. Wright», *Critical sociology* 21/3 (1995), σ. 3-37.

απόσπαση πλεονάσματος όσο και στον έλεγχο επί των μέσων παραγωγής και της παραγωγικής διαδικασίας.⁵⁰ Ιστορικά αυτό έχει αναδειχθεί, π.χ., από τις μελέτες για την πρωτοεξβιομηχάνιση,⁵¹ ενώ έχει υποστηριχθεί ότι οι στρατηγικές του εμπορικού κεφαλαίου μπορεί να οδηγούν στην παγίωση μορφών υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο εναλλακτικών προς την προλεταριοποίηση.⁵² Ο Μαρξ έκανε λόγο για «εκμετάλλευση» του μικρού παραγωγού από το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο, η οποία όμως δεν ανήκει στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αλλά αναπτύσσεται στη διαδικασία μετάβασης προς αυτές.⁵³ Μοντέλα εκμετάλλευσης από το εμπορικό κεφάλαιο έχουν προταθεί για τον αγροτικό τομέα: στην αγορά συντελούνταν ιδιοποίηση του πλεονάσματος που παρήγαν οι ανεξάρτητοι μικροί παραγωγοί, ιδίως μέσω των μηχανισμών της πίστης και της προαγοράς του προϊόντος.⁵⁴ Τέτοιου είδους σχέσεις δεν έλειπαν, βέβαια, από την οικονομία των πόλεων. Για την εννοιολόγηση της εκμετάλλευσης στη σφαίρα της κυκλοφορίας έχει προταθεί και ο μηχανισμός της άνισης ανταλλαγής.⁵⁵ Εναλλακτικά, μπορεί κανείς να μιλήσει όχι για «εκμετάλλευση», αλλά για παραχώρηση από τους ιδιοκτήτες μικρών μονάδων (που παράγουν σε χρόνο μεγαλύτερο του κοι-

⁵⁰ Το ζήτημα του πραγματικού ελέγχου των μέσων παραγωγής αποτελεί βασικό κριτήριο για την πρώτη ανάπτυξη της θεωρίας του Wright, *Class, Crisis and the state*, ό.π., σ. 64 κ.ε.

⁵¹ Jürgen Schlumbohm, «Relations of production – productive forces – crises in proto-industrialization», στο: Peter Kriedte, Hans Medick και Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before industrialization*, Καίμπριτζ 1981, σ. 94-125.

⁵² Ronald Aminzade, «Reinterpreting capitalist industrialization: a study of nineteenth-century France», στο: Steven Kaplan και Cynthia Koepp (επιμ.), *Work in France*, 19α και Λονδίνο 1986, σ. 393-417.

⁵³ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 526, και του ίδιου, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, ό.π., σ. 106. Βλ. και Koniordos, *Towards a sociology of artisans*, ό.π., σ. 100.

⁵⁴ Για την Ελλάδα, βλ. Λάκης Δεδουσόπουλος, «Απλή εμπορευματική παραγωγή, καπιταλισμός και εμπορικό κεφάλαιο», *Πολίτης* 69-70 (1985), σ. 3-11· Πέτρος Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19ο αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα», *Ιστορικά* 3 (1985), σ. 149-168, και του ίδιου, «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του εμπορικού κεφαλαίου στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Ιστορικά* 10 (1989), σ. 75-104· Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, ό.π., σ. 236 κ.ε. και 289 κ.ε.

⁵⁵ Στον οποίο αναφέρονται, στην περίπτωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, οι Wright, *Class, Crisis and the State*, ό.π., Steinmetz και Wright, «The fall and rise of the petty bourgeoisie», ό.π., και Koniordos, *Towards a sociology of artisans*, ό.π.

νωνικά αναγκαίου) ενός μέρους του εισοδήματος που δημιουργήσαν σε επιχειρήσεις πιο παραγωγικές, ή για υποταγή τους στη μεγαλύτερη δύναμη-στην-αγορά των εμπορών που τους προμηθεύουν πρώτες ύλες και εμπορεύματα ή που αγοράζουν το προϊόν που παράγουν.⁵⁶

Όποιο εννοιολογικό πλαίσιο κι αν επιλέξει κανείς πάντως, είναι λίγο-πολύ κοινή η θεώρηση της –μέσω των μηχανισμών της αγοράς– ενδεχόμενης απόσπασης αξίας που παρήγε η μικρή μονάδα· κι αν πρόκειται για έναν μηχανισμό σαφώς διαφορετικό από την απόσπαση υπεραξίας από τους μισθωτούς εντός της παραγωγικής διαδικασίας, το αποτέλεσμα όμως είναι ανάλογο,⁵⁷ και ορίζει ένα πεδίο αντιθέσεων μεταξύ όσων μικροαστών και αστών εμπλέκονται αντίστοιχο με αυτό ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία. Υπό αυτό το πρίσμα θεωρούμε ότι είναι ορθότερο να ιδωθεί και η «αυτοεκμετάλλευση», δηλαδή η παράταση του χρόνου εργασίας και ο περιορισμός των επιπέδων κατανάλωσης του μικρού παραγωγού χάριν της αναπαραγωγής του, στην οποία έχουν αναφερθεί ορισμένοι μελετητές της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης.⁵⁸

Η κατοχή των μέσων παραγωγής, λοιπόν, δεν εξασφαλίζει ότι ο μικρός παραγωγός διατηρεί το σύνολο της αξίας που παράγει και τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Ωστόσο, η ιδιοκτησία παραμένει η σημαντικότερη εγγύηση ότι μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, και περιμένει κανείς ότι η εργασία των μικροαστών αμείβεται με ένα εισόδημα που βρίσκεται πιο κοντά στην αξία της σε σύγκριση με τον εργατικό μισθό.

Συνοψίζοντας, ο ορισμός της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης εντός του καπιταλισμού (και όχι ως συνδεδεμένης με την απλή εμπορευματική παραγωγή) ως τάξης στο εσωτερικό της οποίας ενυπάρχουν αντιφατικά οι δύο πόλοι του καπιταλισμού, συνεπάγεται μια μη-πάγια θέση των φορέων της ως προς τις σχέσεις εκμετάλλευσης: οι τεχνίτες και οι μαγαζάτορες μπορεί να τείνουν τόσο προς την εκμετάλλευση εργασίας πέραν του νοικοκυριού όσο και προς το να γίνονται αντικείμενο

⁵⁶ Στο τελευταίο αυτό σημείο επιμένει ο Jacques Gouverneur, *Ανακαλύπτοντας την οικονομία*, Αθήνα 1999, σ. 151-155.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 153-154.

⁵⁸ Heinz-Gerhard Haupt, «La petite bourgeoisie, une classe inconnue», *Le mouvement social* 108 (1979), σ. 11-20· Daniel Bertaux και Isabelle Bertaux-Wiame, «Artisanal bakery in France: how it lives and why it survives», στο: Bechhofer και Elliott (επιμ.), *The petite Bourgeoisie*, Λονδίνο και Basingstoke 1981, σ. 155-181· βλ. και Winstanley, *The shopkeepers' world*, ό.π., σ. 57-58.

εκμετάλλευσης από το μεγάλο κεφάλαιο. Ασφαλώς, η ποικιλία αυτή των καταστάσεων που χαρακτηρίζει τους επαγγελματίες δημιουργεί αστάθεια και βάζει ποικίλα προσκόμματα στη συγκρότησή τους – μεγαλύτερα από αυτά που ανακύπτουν κατά τον σχηματισμό της αστικής και της εργατικής τάξης.

Ακολουθώντας μιαν αντίστοιχη κίνηση που, όπως είδαμε, έκαναν οι Crossick και Haupt, θα προτείναμε, αντί με βάση τα παραπάνω να αρνηθούμε στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη τον χαρακτήρα της τάξης, να εσωματώσουμε στον ορισμό της, ως δομικά χαρακτηριστικά, αφενός τις εγγενείς αντιφάσεις και δυσκολίες συγκρότησης και αφετέρου την ανοιχτή έκβαση του ποια θα είναι κάθε φορά η ακριβής θέση ως προς τις σχέσεις εκμετάλλευσης, τόσο κάθε μονάδας χωριστά όσο και του πυρήνα που πρωτοστατεί στη συγκρότηση ενός ταξικού πόλου. Εν τέλει, το εύρος των διαφορών στο εσωτερικό της δεν ήταν τόσο μεγάλο όσο μοιάζει να υποδηλώνουν οι εντελώς αντίθετες επιλογές που μπορούσαν να ακολουθηθούν στα πλαίσια της πάλης των τάξεων (συστράτευση στο πλευρό του κεφαλαίου, ραχοκοκαλιά μιας ευρύτερης λαϊκής ενότητας, ή παθητική υποστήριξη του εργατικού κινήματος). Ισχυροί δομικοί καθορισμοί προσδίδουν στους μικροαστούς ενότητα: η προσωπική/οικογενειακή εργασία δίπλα στους εργάτες που τυχόν απασχολούν⁵⁹ (και όχι εντελώς διαχωρισμένα από αυτούς ως διευθυντές), ο έλεγχος που σε ποικίλους βαθμούς ασκούν στα μέσα παραγωγής και τους επιτρέπει να περιορίζουν ή να αποφεύγουν εντελώς την ιδιοποίηση από το μεγάλο κεφάλαιο της αξίας που παράγουν με την εργασία τους, η αδυναμία τους να προωθήσουν διαδικασίες αξιολόγησης συσσώρευσης.

⁵⁹ Κάτι, βέβαια, που σημαίνει ότι η απασχόληση μισθωτής εργασίας δεν υπερβαίνει κάποια όρια, λειτουργώντας μάλλον ως επέκταση και συμπλήρωμα της προσωπικής/οικογενειακής εργασίας παρά ως υποκατάστατό της: η διατύπωση ανήκει στους Bechhofer και Elliott, «Petty property», ό.π. Η βαρύτητα καθεμιάς από τις δύο κατηγορίες εργασίας δεν προσδιορίζεται μόνο από τον αριθμό των απασχολούμενων, αλλά και από την αξία που παράγουν – με τον ειδικευμένο μάστορα, π.χ., να συμβάλλει περισσότερο στη συνολική αξία απ' ό,τι ο ανήλικος βοηθός του. Η Χριστίνα Αγκριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σ. 207, τοποθετεί τα όρια πέρα από τα οποία οι μονάδες της μεταποίησης υπερβαίνουν το καθεστώς «του μεμονωμένου τεχνίτη ή της αυστηρά οικογενειακής επιχείρησης» στη συστηματική απασχόληση 3-5 εργατών.

Προβληματική εμφανίζεται και η σχεσιακή διάσταση των τάξεων – κάτι που πηγάζει από την περιορισμένη «κοινωνικοποίηση» της μικρής παραγωγής⁶⁰ και που καθιστά το πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο ιδιαίτερα σημαντικό για τη συγκρότηση και συλλογική δράση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης.⁶¹ Αντιλαμβανόμαστε την ενδιάμεση θέση που καταλάμβαναν οι μικροαστοί στο σύνολο των σχέσεων που συνιστούσαν την κοινωνία, όχι μόνο ως ένα μεσαίο ύψος στην κοινωνική κλίμακα – με βάση, π.χ., το βιοτικό επίπεδο –, αλλά και ως την περιοχή όπου τέμνονται οι δύο βασικοί πόλοι του καπιταλισμού και οι σχηματισμοί που αντιστοιχούσαν σ' αυτούς. Ενταγμένοι τόσο στη λαϊκή κοινότητα όσο και στην επιχειρηματική-αστική, οι μικροαστοί πολώνονταν άλλοι προς τη μία και άλλοι προς την άλλη, μέσα από τις σχέσεις που ανέπτυσαν με χονδρεμπόρους, συναδέλφους, υπαλλήλους και πελάτες.

Ο Faure παρατηρεί για τους μπακάληδες του Παρισιού τον 19ο αιώνα ότι «[...] παρόλες τις σημαντικές μεταξύ τους διαφορές, τους προσέδιδε μian ενότητα το γεγονός ότι στέκονταν απέναντι στους χονδρέμπορους προμηθευτές τους».⁶² Δεν ήταν όμως δεδομένο το ποια θα ήταν κάθε φορά η σχέση που θα καθόριζε τις ροπές των μικροαστών κατά τη διαδικασία της συγκρότησής τους. Η πολλαπλότητα των μετώπων και η ανοιχτή έκβαση βασικών χαρακτηριστικών της φυσιογνωμίας που θα αποκτούσε ο πόλος τους καθιστά τους μικροαστούς την τάξη για την οποία η «πάλη για την τάξη» έχει τη μεγαλύτερη σημασία. Στην πάλη για την τάξη, ως το κομμάτι της ταξικής πάλης που αφορά τη (διόλου δεδομένη) συγκρότηση, τα όρια και τις σχέσεις στο εσωτερικό μιας τάξης, έχουν αναφερθεί μεταξύ άλλων οι Przeworski και Wacquant.⁶³ Το μοντέλο άλλωστε των συσπειρώσεων γύρω από ταξικούς πόλους, που προκύπτει από τη θεωρία

⁶⁰ Η κλασική διατύπωση αυτής της θέσης αφορά τη γαλλική αγροτιά: Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρουνμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα 1986, σ. 155-156.

⁶¹ Ernesto Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Θεσσαλονίκη 1983.

⁶² Faure, «The grocery trade», ό.π.

⁶³ Adam Przeworski, *Capitalism and social democracy*, Καίμπριτζ και Παρίσι 1985, σ. 65-92, και Löic Wacquant, «Making class: the middle class(es) in social theory and social structure», στο: Scott Mcnail, Ehonda Levine και Rick Fantasia (επιμ.), *Bringing class back in*, Boulder 1991, σ. 39-64. Διατυπώσεις όπως αυτή του E. P. Thompson, *The making of the English working class*, Λονδίνο 1981, σ. 10, ότι «η τάξη ορίζεται από τους ανθρώπους καθώς ζουν την ιστορία τους και, εν τέλει, αυτός είναι ο μόνος ορισμός της», δίνουν παρόμοιες κατευθύνσεις.

των αντιφατικών ταξικών τοποθετήσεων του Wright, μπορεί να ιδωθεί υπ' αυτό το πρίσμα. Ως προϊόν της πάλης για την τάξη μπορεί να θεωρηθεί η επιτυχημένη ενσωμάτωση των ριζοσπαστών μαγαζατόρων και βιοτεχνών από τη βρετανική ελίτ, μέσω των φιλανθρωπικών και επιμορφωτικών συλλόγων, στα μέσα του 19ου αιώνα. Στη Γερμανία, ο προσδιορισμός του ανταγωνιστή εναντίον του οποίου στρεφόταν η κατηγορία του αθέμιτου ανταγωνισμού, το αν δηλαδή η έμφαση θα δινόταν στα πολυκαταστήματα ή στους πλανόδιους, εξαρτιόταν από το αν στις οργανώσεις των καταστηματαρχών έβαζαν τη σφραγίδα τους οι πιο ευκατάστατοι ή οι φτωχότεροι· τέτοιου τύπου επιλογές επικαθόριζαν το κοινό στο οποίο απευθύνονταν τα σωματεία, τις σχέσεις εκπροσώπησης που μπορούσαν να αναπτυχθούν και τους συνολικότερους προσανατολισμούς τους.⁶⁴

Το τελευταίο παράδειγμα αναδεικνύει τη σημασία που είχε η σύνθεση του ταξικού πόλου: τα χαρακτηριστικά και οι προσανατολισμοί του εξαρτιόνταν τόσο από τα ευρύτερα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα και τις συγκεκριμένες συγκυρίες⁶⁵ όσο και από το ποιο θα ήταν το κομμάτι των μικροαστών που θα συσπειρωνόταν πιο συμπαγώς και θα βρισκόταν στο επίκεντρο των διεργασιών διαμόρφωσής του. Θα κλείσουμε ορίζοντας την έννοια του «ταξικού πόλου»: με τον όρο δεν εννοούμε τον πιο σταθερό (μέσα στην όλη κοινωνική ρευστότητα) δημογραφικό και κοινωνικό πυρήνα των τάξεων, παρότι ασφαλώς σχετίζεται στενά με αυτόν. Ταξικό πόλο αποκαλούμε τον οργανωτικό, πολιτικό και ιδεολογικό πυρήνα που διεξάγει την «πάλη για την τάξη»: συγκροτεί και διακινεί μια ταυτότητα, απευθύνει ταξικές εγκλήσεις, διαμορφώνει και προπαγανδίζει αιτήματα, διατυπώνει τα συλλογικά συμφέροντα που ορίζουν την τάξη και τα διατηρεί αρθρωμένα, αγωνίζεται να προσελκύσει κομμάτια περιφερειακά και αμφιταλαντευόμενα. Εννοείται ότι η δράση του δεν είναι πάντα επιτυχημένη, και η ύπαρξή του δεν συνεπάγεται ότι μια τάξη είναι σχηματισμένη. Μάλιστα, μπορούμε να ορίσουμε τον ταξικό πόλο και ως αυτό που μένει πίσω όταν η τάξη αποδιαρθρώνεται, και που διατηρεί ορισμένα κεκτημένα που θα συμβάλουν σε μια μελλοντική ανασυγκρότησή της. Εν

⁶⁴ Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe*, ό.π., σ. 210, και David Blackburn, «Between resignation and volatility: the German petite bourgeoisie in the 19th century», στον ίδιο, *Populists and patricians. Essays in modern German history*, Λονδίνο 1987, σ. 84-113.

⁶⁵ Ronald Aminzade, *Ballots and barricades*, ό.π.

ολίγοις, στη συνεχή διαδικασία αποδιάρθρωσης και αναδιάρθρωσης των κοινωνικών σχηματισμών, ο ταξικός πόλος συνιστά την οργανωτική, θεσμική και ιδεολογική υποδομή που περιορίζει τα αποτελέσματα της κοινωνικής ρευστότητας, λειτουργεί ανασχετικά ως προς την αποδόμηση της τάξης, υποστηρίζει την αναπαραγωγή της.⁶⁶

Οι πηγές

Για τη μελέτη μας έπρεπε να βασιστούμε σε πηγές αρκετά διάσπαρτες και ενίοτε φτωχές. Το υλικό που έχει κανείς στη διάθεσή του εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από την εν γένει «ορατότητα» του αντικειμένου του στον δημόσιο λόγο, ορατότητα που διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, ανάλογα και με τα πολιτικά διακυβεύματα που τίθενται. Στην Αγγλία του 19ου αιώνα, οι επαγγελματίες ήταν ελάχιστα παρόντες στον δημόσιο λόγο, είτε αυτόνομα με τα δικά τους αιτήματα είτε στον λόγο άλλων ως ομάδα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και προβλήματα. Στη Γερμανία, αντίθετα, η διαμάχη για την κατάργηση των συντεχνιών στα μέσα του 19ου αιώνα παρήγαγε ένα πλούσιο σώμα πηγών το οποίο πολλαπλασιάστηκε μετά την αυτόνομη οργάνωση των βιοτεχνών και των μαγαζατόρων που ακολούθησε. Στη Γαλλία και το Βέλγιο προς τα τέλη του 19ου αιώνα, οι συντηρητικοί αναδεικνύουν την παραδοσιακή μικροαστική τάξη σε αντίβαρο στην κοινωνική πώλωση και στην πάλη κεφαλαίου-εργασίας.⁶⁷

⁶⁶ Ερεθίσματα για την προσέγγιση αυτή έδωσαν, τονίζοντας τη σημασία των οργανωτικών μηχανισμών μέσω των οποίων συγκροτούνται και αναπαράγονται οι τάξεις, οι Therborn, «Why some classes are more successful than others», ό.π., Wacquant, «Making class», ό.π. · Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τ. Β': *Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών-κρατών 1760-1914*, Αθήνα 2009, σ. 40-44. Βλ. και Nigel Thrift και Peter Williams, «The geography of class formation», στο (επιμέλεια των ιδίων): *Class and space. The making of urban society*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1987, σ. 1-22, για μια αντίστοιχη έμφαση από γεωγραφική σκοπιά.

⁶⁷ Geoffrey Crossick, «Shopkeepers and the state in Britain 1870-1914», στο: Crossick και Haupt (επιμ.), *Shopkeepers and master artisans in 19th century Europe*, ό.π., σ. 238-269· του ίδιου, «Petite bourgeoisie et histoire comparée», *Bulletin du Centre Pierre Léon d'histoire économique et sociale* 1992/1, σ. 13-25· του ίδιου, «Metaphors of the middle: the discovery of the petite bourgeoisie 1880-1914», *Transactions of the Royal Historical Society* (London) 6 (1994), σ. 251-279· Blackburn, «Between resignation and volatility», ό.π.

Στην Ελλάδα, οι συντεχνίες καταργήθηκαν νωρίς, οι συζητήσεις για τη φορολογία αφορούσαν βασικά την αγροτική παραγωγή ή τους έμμεσους φόρους, ενώ κατά κανόνα ο λόγος ήταν για τον «λαό» ή τις «συντεχνίες» (δηλαδή τους ανθρώπους που ασκούσαν μια τέχνη) και όχι για τις επιμέρους κατηγορίες στο εσωτερικό τους. Οι αναφορές στη μεσαία τάξη πιθανόν πυκνώνουν τη δεκαετία του 1890, συχνά όμως χωρίς να συμπεριλαμβάνουν τους μαγαζάτορες και τους βιοτέχνες. Είναι από τα 1910/14 που αναπτύσσονται αποκλειστικά μικροαστικές ομαδώσεις που απέληξαν σε ομοσπονδίες και τη ΓΣΕΒΕ, και διατύπωσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920 έναν λόγο για τα προβλήματα και τις αρετές των επαγγελματιών, ενώ οι μαγαζάτορες είχαν βρεθεί στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου και λίγο νωρίτερα, ως αρνητικές φιγούρες αισχροκερδών υπεύθυνων για την ακρίβεια.

Δεν διαθέτουμε λοιπόν ένα σώμα πηγών αρθρωμένων γύρω από μείζονα ζητήματα για την περίοδο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επιπλέον, έντυπα που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία του «επαγγελματικού Τύπου» κάνουν την εμφάνισή τους στις αρχές του 20ού αιώνα, όμως τα φύλλα τους που εντοπίσαμε είναι ελάχιστα: σώζεται κυρίως ο επαγγελματικός Τύπος της δεκαετίας του 1920, καθώς και ο *Βιομήχανος* των ετών 1914-16. Επίσης, δεν εντοπίσαμε προσωπικά αρχεία ή αξιόλογο αρχειακό υλικό από κάποια μικροεπιχείρηση.

Χρησιμοποιήσαμε μια ποικιλία πηγών, από εμπορικούς οδηγούς και συλλογές αστυνομικών διατάξεων μέχρι λογοτεχνικά έργα και αρχεία πολιτικών. Βασιστήκαμε ιδίως σε δύο είδη πηγών. Πρώτον, υλικό των επαγγελματιών σωματείων: καταστατικά δημοσιευμένα στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ή σε φυλλάδια, πρακτικά συνελεύσεων, λογοδοσίες και υπομνήματα σωματείων, σε φυλλάδια αλλά κυρίως σε αρχεία. Ιδιαίτερη μνεία οφείλουμε στο πλούσιο αρχείο της συντεχνίας επιπλοποιών/ξυλουργών: στοιχεία από τα βιβλία του σωματείου, σε συνδυασμό με αυτά που αντλήσαμε από το μητρώο του επαγγελματικού και βιοτεχνικού επιμελητηρίου, τους εμπορικούς οδηγούς, το ληξιαρχείο και τους εκλογικούς καταλόγους, μας επέτρεψαν να προσεγγίσουμε ζητήματα όπως η διάρκεια ζωής των καταστημάτων, η χωροθέτησή τους στην πόλη, ο κύκλος ζωής των τεχνιτών.⁶⁸

⁶⁸ Πρέπει να σημειώσουμε εδώ, ότι το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσης ποσοτικών στοιχείων που κάναμε στη διδακτορική διατριβή μας (Νίκος Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή*

Δεύτερον, οι εφημερίδες υπήρξαν πολύτιμη πηγή για κάθε κεφάλαιο του βιβλίου. Παλιότερα, ο Τύπος ήταν ολοκληρωτικά προσανατολισμένος στην κεντρική πολιτική σκηνή και τις διπλωματικές εξελίξεις. Αυτό φαίνεται ότι άρχισε να αλλάζει τη δεκαετία του 1870 με την έκδοση της πρώτης καθημερινής, της *Εφημερίδος* του Κορομηλά, ενώ τη δεκαετία του 1880 η *Νέα Εφημερίς* έδωσε ασυνήθιστη ως τότε έμφαση στα κοινωνικά και τις ιδιωτικές καταχωρήσεις, ενώ η *Ακρόπολις* έθιγε συστηματικά οικονομικής φύσεως θέματα και διενεργούσε έρευνες για διάφορα ζητήματα. Η εμφάνιση του ρεπορτάζ και του χρονογραφήματος στη συνέχεια προσκόμισε περισσότερες στιγμές της καθημερινότητας λαϊκών ανθρώπων.

Ασφαλώς, οι εφημερίδες δεν αποτελούν έναν ουδέτερο καθρέφτη της πραγματικότητας. Οι καθορισμοί στους οποίους υπόκεινται περιλαμβάνουν την ιδεολογία και την πολιτική θέση του εκδότη και των δημοσιογράφων, τον χαρακτήρα τους ως επιχειρηματικής δραστηριότητας και εμπορεύματος που πρέπει να προσελκύσει αγοραστικό κοινό, τους κώδικες του μέσου και τις συμβάσεις που διαμεσολαβούν την παρουσίαση των ειδήσεων. Κάθε εφημερίδα ανέπτυξε μίαν ιδιαίτερη φυσιογνωμία: οι διαφορές ανάμεσά τους, πάντως, πριν τον Μεσοπόλεμο, δεν ήταν τόσο μεγάλες (με την εξαίρεση μάλλον των σατιρικών εντύπων τη δεκαετία του 1880) ώστε να μπορούμε να κάνουμε λόγο για καθαρά «λαϊκό» και αστικό Τύπο. Η διαφοροποίηση άρχισε να εντείνεται από την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα, με τις εφημερίδες *Εστία* και *Αθήναι* να έχουν χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε αστικό κοινό, και τον *Χρόνο*, την *Αστραπή*, την *Πρωινή* και την *Εσπερινή* να διατηρούν ένα προφίλ πιο λαϊκό. Στη συνέχεια, καθώς το αναγνωστικό κοινό διευρυνόταν σε κατώτερα στρώματα, ορισμένες εφημερίδες προσπάθησαν να τα προσελκύσουν περισσότερο με την ύλη και το ύφος τους.⁶⁹ Ορισμένες εφημερίδες, επίσης, έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα για ζητήματα που αφορούσαν το μικρο-

---

μικροαστική τάξη της Αθήνας. *Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925*, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011) δεν συμπεριλαμβάνεται στο βιβλίο: γι' αυτά, καθώς και για λεπτομερέστερη τεκμηρίωση των θεμάτων που συζητάμε, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στην αναρτημένη στο διαδίκτυο διατριβή: <http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/6/f/8/metadata-dlib-1330425501-380121-25886.tkl>

⁶⁹ Για τη μελέτη του Τύπου την περίοδο που μας ενδιαφέρει, αναντικατάστατος παραμένει ο Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α' και Β', Αθήνα 1957 και 1959.

αστικό κοινό και συχνά υιοθετούσαν ρητά μίαν αντίστοιχη οπτική γωνία: αυτή είναι η περίπτωση κατ' εξοχήν της *Καθημερινής* από το 1919 κ.ε. (αν και εδώ πρόκειται κυρίως για τους μορφωμένους και μισθωτούς μικροαστούς και όχι για τους επαγγελματίες), ενώ και η *Ακρόπολις* συχνά κολάκευε τους μικροαστούς και μιλούσε στο όνομά τους.

Η διάθρωση της μελέτης

Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην Αθήνα, της οποίας η ανάπτυξη αποτελεί το υπόβαθρο της δημιουργίας μιας πολυπληθούς μικροαστικής τάξης. Εξετάζουμε ορισμένες δομές της πόλης, ανάμεσά τους τις τάσεις κοινωνικού διαχωρισμού και τη χωροθέτηση του λιανικού εμπορίου και της βιοτεχνίας από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τον Μεσοπόλεμο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε τα οικονομικά των μικροεπιχειρήσεων: τον ρόλο της οικογενειακής εργασίας και τον βαθμό προσφυγής στη μισθωτή, την –σε γενικές γραμμές– αδυναμία υπέρβασης του κύκλου της απλής αναπαραγωγής του κεφαλαίου και τις εξαρτήσεις από τους χονδρέμπορους, την αστάθεια κάθε μικροεπιχείρησης χωριστά, αλλά και τη σταθερή αναπαραγωγή συνολικά της δομής των μικρών μονάδων και τις δυσκολίες που συναντούσαν οι τάσεις συγκεντροποίησης στο να ξεπεράσουν κάποια όρια. Ο κύκλος «χαμηλό κατώφλι εισόδου-υπερεπαγγελματισμός-έντονος ανταγωνισμός-απουσία ενδιαφέροντος για δημιουργία μεγάλων μονάδων» αποδείχτηκε δύσκολο να διαρραγεί στα περισσότερα επαγγέλματα. Επιπλέον, προσπαθούμε να προσεγγίσουμε ζητήματα όπως οι ιεραρχίες στο εσωτερικό των επαγγελματοβιοτεχνών, ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας, ο ρόλος που έπαιζε ο βερεσές στη λειτουργία και επιβίωση των μικρών μονάδων.

Στο τρίτο κεφάλαιο εστιάζουμε στα επαγγελματικά σωματεία: αναζητούμε τις συνέχειες αλλά κυρίως τις τομές σε σχέση με τις οθωμανικές συντεχνίες, και εξετάζουμε τις δραστηριότητές τους (αλληλοβοηθητικές, συνεταιριστικές και άλλες, ανάμεσα στις οποίες οι συνδικαλιστικές γίνονταν όλο και πιο σημαντικές), τη μαζικότητά τους, την ταξική τους σύνθεση, το πώς και το πότε αυτή αλλάζει (οδηγώντας έτσι από τα μικτά σωματεία σε χωριστά για εργοδότες και εργάτες), τις μορφές με τις οποίες εκφραζόταν η κοινωνική ιεραρχία στο εσωτερικό των σωματείων και ποιοι είχαν τον έλεγχό τους.

Στα επόμενα τέσσερα κεφάλαια εξερευνούμε ζητήματα ιδεολογίας και κουλτούρας των μαγαζατόρων και των βιοτεχνών, καθώς και τη σχέση τους με το πολιτικό σύστημα· εδώ εξετάζουμε και ορισμένες εξελίξεις στις έμφυλες σχέσεις την περίοδο που μελετάμε. Πώς αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και τη θέση τους στην κοινωνία; Ποιες ήταν οι ταξικές γλώσσες που χρησιμοποιούνταν για τον προσδιορισμό τους; Πώς εμφανίζονταν στον λόγο τους αξίες όπως η τιμή και η αξιοπρέπεια, η ανεξαρτησία και η αδελφοσύνη; Πόση βαρύτητα είχε η γνώση της «τέχνης» για την ταυτότητά τους; Έπειτα, ποια η στάση των μικροαστών απέναντι στο κράτος και την ανάμιξή του σε περιοχές που τους αφορούσαν; Και ποια απέναντι σε κομβικά μοτίβα του φιλελευθερισμού, όπως ο ανταγωνισμός στην αγορά και η πρόοδος; Ποιες κατευθύνσεις, τέλος, έπαιρνε η κριτική στο πολιτικό σύστημα;

Για να μελετήσουμε τις μορφές συμμετοχής των επαγγελματιών στο πολιτικό σύστημα, επιλέξαμε να δούμε τις δημοτικές εκλογές της Αθήνας. Βεβαίως, αυτές δεν αποτελούν προνομιακό τόπο μελέτης των πολιτικών ρευμάτων της εποχής, ενώ η ανάλυσή μας για την εκλογική απήχηση των υποψηφίων δημάρχων γενικά δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το επίπεδο της διαφοροποίησης ανάμεσα σε λαϊκές και αστικές γειτονιές, παρά κάποια επιμέρους ευρήματα. Τα πιο ουσιαστικά ευρήματά μας, πέρα από την ανάλυση της κοινωνικής σύνθεσης των υποψηφίων δημοτικών συμβούλων, βρίσκονται στην ανάδειξη του κομβικού ρόλου των καταστηματαρχών στις προεκλογικές εκστρατείες ως προς την κινητοποίηση διαφόρων κοινοτήτων και την προπαγάνδα υπέρ των υποψηφίων.

Στο έκτο και έβδομο κεφάλαιο αναζητάμε το ιδιαίτερο πολιτισμικό στίγμα της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Κατ' αρχάς, εξετάζουμε τον εορτασμό της αποκριάς, σε σχέση με τον οποίο αναδεικνύεται έντονα στις πηγές μας η διαφοροποίηση ανάμεσα σε αστική και λαϊκή κουλτούρα: πώς εντάσσονταν όμως οι επαγγελματίες σε αυτό το δίπολο, και ποια τα αποτελέσματα της ιδιαίτερης έντασης με την οποία επιδίωξαν οι αστοί την πολιτισμική ηγεμονία επί των λαϊκών τάξεων στα τέλη του 19ου αιώνα; Αν στα ρεπορτάζ και τα χρονογραφήματα των εφημερίδων για τις απόκριες, στα οποία βασιστήκαμε, αναδεικνύεται με ενάργεια η ταξικότητα της ελληνικής κοινωνίας, το ίδιο δεν συμβαίνει για δύο άλλα πολιτισμικά φαινόμενα της περιόδου: την άνθηση του «λαϊκού μυθιστορήματος», που πουλιόταν σε φυλλάδια ή δημοσιευόταν σε εφημερίδες, και την εμφάνιση μιας «εξευγενισμένης» εκδοχής του Καραγκιόζη. Για τον

προσδιορισμό του κοινού που στήριξε τις δύο αυτές εξελίξεις προβαίνουμε σε κάποιες υποθέσεις με βάση και όσα γνωρίζουμε για τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στα επίπεδα του αναλφαβητισμού και για τη σύνθεση του κοινού των εφημερίδων.

Στο όγδοο κεφάλαιο παρουσιάζουμε τις δραστηριότητες των συνδέσμων συντεχνιών της Αθήνας (και του Πειραιά) που λειτούργησαν από το 1891 μέχρι τον Διχασμό. Η σημασία που είχε η λειτουργία των συνδέσμων συντεχνιών ως (ελεγχόμενων από τους μικροαστούς) εκπροσώπων του «εργατικού λαού» δεν ακυρώνεται από κάποιες περιόδους διάσπασης και αδράνειας. Παρουσιάζουμε εδώ τις τάσεις που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό τους και το ρεπερτόριο των αιτημάτων τους, τις σχέσεις με την κεντρική πολιτική σκηνή και με τον λαϊκό ριζοσπαστισμό, και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι «συντεχνίες» στο νέο θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1910. Εδώ παρουσιάζουμε και τις άλλες κινήσεις της περιόδου που αφορούν την κοινωνική κατηγορία που μελετάμε, έντυπα αλλά και επιμέρους συσπειρώσεις σωματείων.

Τα δύο τελευταία κεφάλαια είναι αφιερωμένα στη συγκρότηση ενός μικροαστικού ταξικού πόλου με την ίδρυση της ΓΣΕΒΕ. Αναλύονται οι γενικότεροι προσανατολισμοί της και τα πολιτικά τους συμφραζόμενα, οι αλλαγές στη σύνθεση της ηγεσίας της («επαγγελματικής κίνησης»), οι συμμαχίες που συνάπτονταν, οι ταυτότητες που παρήχθησαν γύρω από αυτήν. Αφιερώσαμε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στα σημαντικότερα ζητήματα που απασχόλησαν τον συνδικαλισμό των επαγγελματιών μετά το 1910/1916: στον τρόπο με τον οποίο η εργατική νομοθεσία επηρέαζε τις μικρές μονάδες και στις (όχι πάντα ενιαίες) αντιδράσεις των ιδιοκτητών τους: στην ανάπαυλα της δεκαετίας του 1910 ως προς την κατά κεφαλήν φορολογική επιβάρυνση, και στον βαθμό που φορολογικά ζητήματα συνέχισαν να κινητοποιούν τους μικροαστούς μετά την έκρηξη του 1908-1910· στους ελέγχους στην αγορά (διατιμήσεις, νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο) που επιβλήθηκαν από το 1916 κ.ε. και αναδείχτηκαν στο υπ' αριθμόν ένα ζήτημα για τους επαγγελματίες και τις οργανώσεις τους, θέτοντας προβλήματα στρατηγικής και τακτικής που δεν ήταν πάντοτε εύκολο να απαντηθούν.